

STANOVNIŠTVO HRVATSKIH POKRAJINA

OSNOVNA DEMOKRATSKA SLIKA STANOVNIŠTVA HRVATSKIH POKRAJINA

U PRVOJ POLOVINI XX STOLJEĆA

Stanovništvo kao društveno ekonomska kategorija predstavljalo je osnovnu podlogu ekonomskog i društvenog života i bilo je subjekt i objekt cjelokupnog društvenog mehanizma. Podjednako su bile važne sve komponente njegove egzistencije, kako u pogledu demografskog sastava tako i profesionalne raspodjele, kulturnih razlika, nacionalnih pripadnosti, migracija i drugog. Sve se prožimalo u određeni odnos između prisutnosti određenog tipa stanovništva i njegove djelatnosti. Posebno je značajan odnos između različitih oblika demografskih prilika i ekonomskih odnosa. Njihova dinamika pruža zaokruženu cjelinu, koja pokazuje definiranu sredinu i predstavlja vrijednost u sagledavanju cjelokupnog društvenog života jednog geo-političkog područja uvjetovanog fizičkim i ekonomsko-socijalnim uslovima života stanovništva na njemu.

NASELJENOST

A/ GEOFIZIČKI PROSTOR I UVJETI NASELJENOSTI

Stanovništvo hrvatskih zemalja živjelo je i djelovalo na geografskom prostoru koji je po svojim geofizičkim osobinama bio vrlo raznovrstan. U svojim je sjevernim krajevima obuhvaćao dijelove Panonske nizine sa svim osobinama plodnog ravničarskog područja, koje je postepeno prelazilo u visinsko i gorovito područje južnih prostora na prijelazu ka Jadranskom moru. Nizinsko područje krasi obuhvaćalo je prostor Istre. Sjeverni dijelovi, odnosno sjeverna Hrvatska ili Banovina, geofizički su pripadali starijim formacijama s pripadajućom

sirovinskom osnovom /na primjer ugljena u Zagorju i nafte u Posavini/ i plodnim tlom ravnica, a južni krajevi u mlađem sastavu pretežno vapnenačkih planina i kraških polja. Sjeverni krajevi isprepleteni riječnim tokovima po svom razmještaju i vodenim masama omogućavali su pogodne uvjete za razvoj zemljoradnje i plovne komunikacije. Povezanost sjevernih i južnih krajeva prirodnim vezama bila je samo djelomična i to u sjeverozapadnim krajevima, dok za veći dio Primorja i Dalmacije takvih prirodnih veza nije bilo.

Ravničarskom području sjevernih hrvatskih pokrajina bio je pandan šumoviti srednji i kraški pojas južnih područja, a riječnim tokovima na sjeveru Jadransko more na jugu. Potpuno različita konfiguracija tla, na relativno malom prostoru, uvjetovalo je i značajne razlike uvjeta života ljudi te načina njihova privređivanja, utjecalo na njihov prostorni razmještaj, organizaciju privrede i kulturne specifičnosti.

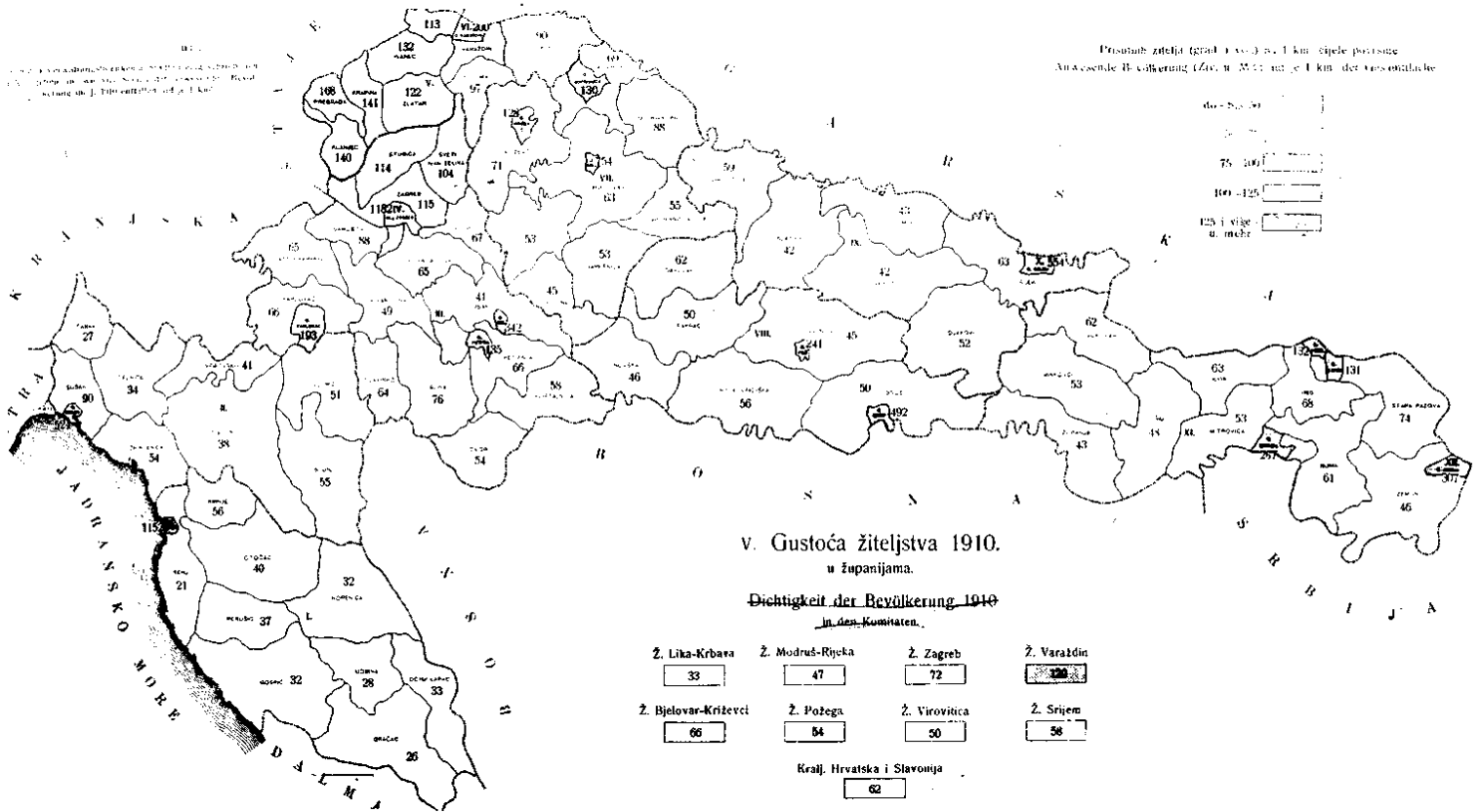
Različitosti fizičke konfiguracije tla odražavale su se u različitom biljnom pokrivaču i klimi, oblikujući dvije klimatsko-botaničke zone. Posebnu pod zonu činio je pojas gusto rasprostranjenih otoka koji su činili specifičan geo društveni ambijent. Različitosti nisu bile velike, ali dovoljne da utječu na orijentaciju privredne djelatnosti ljudi, njihovo grupiranje i općenito organizaciju života. Međutim, nisu samo fizički uvjeti života utjecali na život stanovništva u tim područjima, već se javljaju društveno-povijesni faktori ponekad i jačim intenzitetom od geofizički. Ta interakcija fizičko i društvenog najizrazitije se javlja u raspodjeli i gustoći stanovništva kao i u organizaciji privrede.

DISTRIBUCIJA NASELJENOSTI STANOVNIŠTVA

Naseljenost stanovništva na prostoru hrvatskih pokrajina uvjetovalo je više prostornih i društvenih činioca. Geofizički uvjeti u pojedinim dijelovima planinskih područja, posebno u Ličko-Krbavskoj i Modruško-riječkoj županiji /Lici i Gorskom kotaru| te Dalmaciji u zaleđu, uvjetovali su slabu naseljenost s malim rastresitim planinskim naseljima orijentiranim na mješovita sitna poljoprivredna domaćinstva. Ni u tim krajevima nije samo geofizički faktor utjecao na gustoću naselja već i društvena zbivanja. U Banovini su postojale razlike u gustoći naseljenosti između pojedinih krajeva, ali i disproporcije između aritmetičke i fiziološke gustoće naseljenosti.

Distribucija naseljenosti javljala se u neravnomjernoj gustoći i na područjima koja nisu imala prirodne uvjete ni ekonomsku infrastrukturu da ju podnesu kao na primjer u područjima koja su u prošlosti bila u specifičnom položaju kao Vojna krajina, ili u Hrvatskom zagorju, koje je bilo u vrijeme osmanskih osvajanja opterećeno imigracijama stanovništva sa okupiranih područja. Posljedice tih zbivanja iskazivale su se velikom prenaseljenošću i početkom XX stoljeća, što se vidi iz prostornog razmještaja stanovništva iz 1910.godine u Banovini Hrvatskoj kako to pokazuje slijedeći prikaz iz Statistike Kraljevine Hrvatske ,Zagreb, 1906 i 1912.

:

Razlike u aritmetičkoj gustoći iznosile su u nekim područjima od 1:4 do 1:2, što je bio značajan raspon za relativno mali prostor. U tim su relacijama bili i rasponi fiziološke gustoće unutar pojedinih upravnih područja, čija je razdioba bila uvjetovana i geografskim okvirima i historijskim nastankom organizacije županija. S obzirom na aritmetičku gustoću samo je nekoliko županija bilo srednje naseljeno, veći dio je bio gusto naseljen, a Varaždinska županija i prenaseljena. U fiziološkoj gustoći naseljenosti disproporcije su bile još veće. Iz usporedbe aritmetičke i fiziološke gustoće naseljenosti proizlazi da je na privredno aktivnim područjima bila manja fiziološka naseljenost nego u pasivnim područjima, jer naseljenost nije bila rezultat samo ekonomskih tokova, već i drugih faktora naseljavanja.

Još je izrazitija ekonomski nepovoljna slika naseljenosti krajem XIX i početkom XX stoljeća, ako se naseljenosti sagledava s aspekta poljoprivredne i agrarne gustoće posebno zato, jer je

poljoprivreda bila osnovno zanimanje većeg dijela stanovništva. Poljoprivredna gustoća bila je u prosjeku vrlo visoka, jer je prema popisu iz 1895. u Banovini od ukupno 4,662.995 jutara gospodarskih površina bilo 2,487.438, odnosno oko 50 posto obradive zemlje (oranica, vrtova i vinograda) ili na svakog stanovnika oko 1,5 jutara. Agrarna gustoća bila je još veća, jer je svakom stanovniku prosječno pripadalo samo oko jedno jutro oranice. U nekim krajevima taj odnos je bio veći a u drugim i manji, kako pokazuje slijedeća tablica prema popisu iz 1910.godine: Gustoća cijelog (i poljoprivrednog) stanovništva na jedan km² i (jutro) na cijeloj poljoprivrednoj i agrarnoj površini:¹

	.Na poljoprivrednoj površini /oranice, vrtovi, vinogradi livade/ i agrarnoj	Na cijeloj površini U km.
Lika-Krbava	140 /126-0,72 po jutru/	33
Modruš-Rijeka	136 /101-0,57 po jutru/	47
Ž Zagreb	154 /136-0,78 po jutru/	72
Ž Varaždin	230 /211-1,21 po jutru/	120
Ž Bjelovar-Križevci	121 /103-0,59 po jutru/	66
Ž Požega	120 / 96-0,55 po jutru/	54
Ž Virovitica	99 / 74-0',-42 po jutru/	50
Ž Srijem	94- / 66-0,38 po jutru/	58
Hrv. I Slavonija	134- /105-0,60 po jutru/	62
Istra	339 /718-0,13/	81
Dalmacija	247 /421-0,23/	50 /46/

Ugarska 64.3 /59.3/ Austrija 95.2 /872/

U novoj državnoj zajednici- Državi Srba, Hrvata i Slovenaca, područje pokrajina Hrvatske i Slavonije ostalo je, osim Međimurja i Kvarnerskih otoka, u sastavu Savske banovine, a Dalmaciji je uz područje Boko-kotorskog zaljeva i dio Hercegovine činila administrativnu cjelinu pod

¹ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske I Slavonije, Zagreb, 1912 i 1917, Statistički atlas za n. g.

nazivom Primorska banovina. To je bila osnovna teritorijalna shema u kojoj su te pokrajine ostale cijelo međuratno razdoblje, s time da su te banovine pred rat tj.1938 spojene u jednu-Banovinu Hrvatsku.

Savska banovina je obuhvaćala približno 37.000 km², a Primorska 19,4 km². Istra, Rijeka i Zadar sa zaleđem, te otoci Cres i Lošinj bili su izdvojeni iz nove jugoslavenske države pa time i hrvatskih zemalja i pripojeni Italiji pa podatci o njima za međuratno razdoblje u ovom prikazu nisu obuhvaćeni.²

U geografskoj distribuciji stanovništva nije bilo znatnijih promjena u odnosu na prijeratnu. Ukupno je u Savskoj banovini bilo 2,336.739 stanovnika, a u Primorskoj 786.357, što je bilo također približno isto kao u prijeratnom popisu, odnosno nije bilo većih pomicanja stanovništva. U slijedećem desetljeću, odnosno prema popisu iz 1931.porasao je broj stanovnika u Savskoj banovini za približno 11.42 posto, u Primorskoj 12.28 posto. U odnosu na predratno razdoblje taj je porast bio znatno veći, ali i znatno ispod porasta u nekim drugim banovinama pa i jugoslavenskog prosjeka, koji je iznosio 16.34 posto. Budući da, zbog ratnih okolnosti, nije izrađen popis 1941 g. nema podataka za 30-te godine, a prema proračunu Vladimira Simeonovića u navedenom radu, to je povećanje za sveukupno područje hrvatskih pokrajina s otuđenim dijelovima iznosilo do 1940 oko 19 posto.³

Prema popisu stanovništva koji je sastavljen 1921. u Savskoj banovini je na 1 km bilo 63.3 stanovnika, a u Primorskoj 40.5 posto, što je bilo samo 1 posto umanjena u odnosu na popis 1910. Ali u slijedećih deset godina-do popisa 1931.porasao je postotak na

² .Ovi primorski krajevi pripojeni su poslije drugog svjetskog rata hrvatskoj republici u okviru Jugoslavije.

³ Vladimir Simeonović, Stanovništvo Jugoslavije i socijalističkih republika 1921-1961, Beograd, 1964..Gustoća naseljenosti 1961 na području R Hrvatske iznosila je 73,6 na km².

70.5 posto u Savskoj, odnosno 54.7 u Primorskoj banovini te je porast iznosio 25 posto više od jugoslavenskog prosjeka.⁴ Razlozi su bili više vrsti: znatno smanjeno iseljavanje u odnosu na prijeratno razdoblje te imigracija na ta područja iz drugih krajeva Jugoslavije, uslijed podjele zemlje agrarnom reformom, zatim doseljavanjem hrvatskog stanovništva iz otuđenih hrvatskih zemalja, kao i prirodnim porastom stanovništva.

Gustoća naseljenosti stanovništva, u odnosu na prijeratno razdoblje s obzirom na obradivu površinu, pokazuje u međuratnom razdoblju također razmjerno povećanje, s tim da je nešto porasla agrarna gustoća. Obradiva površina povećana je samo za nekoliko postotaka više nego 1910., a stanovništvo do 1931. za 10 posto, i približno isti odnos zadržao se do 1940. Budući da je poljoprivredno stanovništvo činilo i najveći dio hrvatskog stanovništva, porast gustoće agrarnog stanovništva, bez adekvatnog napretka poljoprivrede i industrije, sve više je izazivao socijalne, ekonomske i političke poteškoće. Analizirajući taj problem Rudolf Bičanić je u svojoj raspravi «Agrarna prenaseljenost» ustanovio slijedeće:»Takvu gustoću kakvu danas ima Savska banovina imala je Engleska 1821, pred više od 100 godina, a Francuska u polovici XIX stoljeća, Njemačka I Austrija na početku svoje najintenzivnije gospodarske epohe, a Mađarska neposredno pred prvi svjetski rat. Primorska banovina pokazuje još veće zaostajanje iza Evrope. Ona je po gustoći stanovništva, a to znači prema broju ljudi koji mogu živjeti na jedinici površine, zaostala 200 godina iza Engleske, a 170 godina iza Francuske te 100 godina iza Austrije. Čitava država se u pogledu mogućnosti života na jedinici površine nalazi danas tamo gdje se nalazila pred 150 godina Engleska, a pred 70 godina Njemačka I Austrija.»⁵ Bile su to početne faze industrijalizacije u

⁴ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1929

⁵ Rudolf Bičanić „Agrarna prenaseljenost“, biblioteka „Gospodarske sloge“. Br3....

hrvatskim zemljama u međuratnom razdoblju pa autor zaključuje:»Upravo smo proračunali prenaseljenost pod pretpostavkom kao da je čitava zemlja već u rukama srednjeg seljačkog posjeda. Pa ipak nam preostaje golemi broj od milijun seljaka koji predstavljaju agrarni višak, koji preostaje kad bi se svi posjedi sveli na donju granicu srednjeg seljačkog posjeda..Agrarna prenaseljenost djeluje na posjedovne odnose, izazivajući sve veće cijepanje zemlje. Ona djeluje na opadanje stanovništva, izazivajući pojavu smanjenja poroda. Niske nadnice imaju veliki razlog upravo u pritisku koji vrši suvišak agrarnog stanovništva. Sama cijena zemlje u krajevima guste naseljenosti, odnosno prenaseljenosti najviše ovisi o njoj. Zemlja se plaća daleko iznad njezine rentabilnosti. Konačno velika prenaseljenost djeluje na pokretljivost stanovništva izazivajući njegovo seljenje.» Gustoća naseljenosti u nekim županijama od 1910 do 1931.uvećana je za 50 posto, a takvih pojava je bilo i u drugim županijama, posebno u Varaždinskoj, gdje je povećanje bilo trostruko. Najniže je bilo povećanje u Modruško-riječkoj i Ličko-krbavskoj županiji, zbog velikog iseljavanja stanovništva iz tih krajeva. Zbog nerazmjera porasta stanovništva u pojedinim županijama , uzevši u cjelini broj stanovništva u Savskoj banovini iznosio je do 1931. samo 11.42 posto, a u Primorskoj 12.28 posto. U odnosu na prijeratno razdoblje taj porast je bio znatno veći ,ali istovremeno i znatno manji njego u jugoslavenskom prosjeku, koji je iznosio 16.24 posto. Do 1940. porastao je 45.47 posto te je iznosio više od jugoslavenskog prosjeka.⁶

Ako se uspoređuje povećanje obradive površine u odnosu na povećanje broja stanovnika proizlazi da je približno razmjerno povećana i agrarna, odnosno poljoprivredna gustoća stanovništva. Tko je povećanje obradive površine 1931. iznosio nekoliko postotaka više nego 1910., a broj stanovnika se povećao za 10 posto. Približno isti

⁶ Točno povećanje u međuratnom razdoblju dosta je teško izračunati prema statistikama, jer je bilo više teritorijalnih promjena. O tim odnosima vidi u radu V. Simeonović, n.dj.str.41

postotak se zadržao uz neke inklinacije do 1941. Distribucija naseljenosti hrvatskih pokrajina pokazuje stagnantnu sliku skoro svih pedeset godina tj. od 1890 do 1941. što je bilo više odraz slabog razvoja poljoprivrede, nego njezine stabilnosti. Poljoprivreda, koja je bila glavna privredna djelatnost, imala je iste probleme sve to razdoblje, što se odražavalo i na cijelo gospodarstvo, jer je ona bila i glavni izvor za akumulaciju domaćeg kapitala i za druge djelatnosti, osobito za industriju .

Agrarna prenaseljenost iziskivala je privredne intervencije, koje su se očitovale u poticanju industrijskog razvoja u takvim područjima te u većem grupiranju stanovnika u gradovima. Istovremeno je iziskivala intervencije državne administracije u poljoprivredu kao i razmišljanja o planskom strukturiranju poljoprivrede u pravcu nacionalne ekonomije.

NACIONALNA I VJERSKA STRUKTURA STANOVNIŠTVA U HRVATSKIM POKRAJINAMA.

Stanovništvo hrvatskih zemalja bilo je pretežito hrvatske narodnosti. Ono je prevladavalo u svim područjima, pa i u onim s nacionalno miješanim stanovništvom, a prevladavalo je i u svim granama privrednih djelatnosti. S obzirom na materinji jezik i privrednu djelatnost struktura stanovništva u Banovini bila je 1910. slijedeća:⁷

STANOVNIŠTVO PO NACIONALNOJ STRUKTURI 1910 PO
MATERINJEM JEZIKU U HRVATSKOJ I SLAVOJI U
POSTOTKU

PRIVREDNE DJELATNOSTI	HRVATSKI ILI SRPSKI		ČEŠKI	MAĐARSKI			NJEMAČKI		OSTALI	
	PRIVREDNICI—	SVOJAD	ISTO	ISTO	ISTO	ISTO	ISTO	ISTO	ISTO	ISTO
PRVOTNA PRODUKCIJA	82,13	82,59	59,59	72,107	56,34	60,65	48,49	51,07	49,25	55,81

⁷ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, za 1910, Zagreb 1912 i Neue forger Statistik 1902,

RUDARSTVO I TALIONIČARSTVO	0,08	0,12	0,16	0,18	0,65	0,80/	0,17	0,24	0,71	0,88
OBRT	7,81	8,21	20,66	19,88	15,15	15,92	25,3	27,68	23,93	22,56
TRGOVINA I VJERESIJA	1,58	1,52	2,06	1,58	2,73	2,64	4,83	5,16	3,62	3,85
PROMET	0,80/	1,41	0,63	1,03	8,38	12,33	2,17	3,67	1,77	1,98
JAVNE SLUŽ. I SOBOD.ZVANJA	1,98	2,36	1,70/	1,63	1,48	1,57	1,77	2,19	2,73	1,71
VOJSKA	1,36	0,15	7,50/	0,50/	5,47	0,28	3,34	0,95	1,56	0,20/
NADNIČARI	1,43	1,42	1,41	1,03	3,98	3,53	5,39	5,33	6,49	5,43
KUĆNA SLUŽINČAD	1,70	0,80	3,67	0,09	4,04	0,63	4,37	0,22	4,91	0,17
POSEBNICI I UMIROVLJENICI	0,92	0,76	1,88	0,77	1,07	0,61		1,55	1,62	0,78
OSTALA ZANIMANJA	0,31	1,38	0,79	1,21	0,71	1,04	0,96	1,94	3,41	6,63
UKUPNO STANOVNIŠTVO	1,054.377	1.228,93	14,977	17,399	46,517	59,431	57,718	76,36	32,36	33,883

MATERIJI JEZIK	ISTRA	DALMACIJA	RIJEKA	
NJEMAČKI	12,735	3,081	4,26	
ČEŠKO-SLOVAČKI	1,807	1,412	?	
POLJSKI	255	301	?	
RUSINSKI	43	811	11	
SLOVENSKI	55,134	542	221	
HRVATSKI ILI SRPSKI	168,184	610,669	14,353	
TALIJANSKI I LATINSKI	147,417	18,028	53,573	TADA I SLUŽBENI JEZIK
RUMUNJSKI	883	7	160	
MAĐARSKI	5	4	8,335	DRUGI SLUŽBNI JEZIK
UKUPNO	386,463	624,855	83,761	

U svim nacionalnim skupinama većina stanovništva je bila uposlana u prvotnoj produkciji, a napose hrvatskog. U drugim nacionalnim skupinama značajan postotak stanovništva bili su obrtnici, jer su se oni na ta područja postepeno doseljavali upravo kao obrtnici i trgovci, možda najprije dolazeći povremeno na sajmove, a zatim se i za stalno naselili. U ranijim stoljećima su ih naseljavali i feudalci za svoje potrebe ili u nastojanju da dobave nove poreznike. Tako je stvaran novi društveni i privredni sloj i proizvodnja koja će potisnuti i ruralnu feudalnu autohtonu privredu pa i samo feudalno društvo. Nacionalno-socijalnu strukturu s obzirom na gore navedene odnose pokazuje gornja tablica.

S obzirom na nacionalnu i vjersku pripadnost odnosi su bili slijedeći:⁸

PO ŽUPANIJAMA U BANOVINI NACIONALNA I VJERSKA PRIPADNOST 1910 U POSTOTCIMA

⁸ Statistika Kraljevine Hrvatske i Slavonije...n.dj. za 1910 g0dinu i Neue folge ,navedeno

	lič- krbavska modr.rjeka	a zagrebač. G.Zagreb	varaždinska g.Zemun	-g.Varaž.	Bjelovar-križ.	Požeška	virovitička	g.Osijek	srijemska	
Hrvatski ili srpski	99,85	98,04	98,15	80,09	99	87,62	89,66	79,23	69,89	47.10/
Slovenski	0,03	0,72	0,58	6,85	0,38	3,56	0,52	0,34	0,18	0,52
Čaški	0,04	0,08	0,2	1,41	0,06	0,81	3,34	5,73	0,55	1,27
Slovački	0	0,03	0,02	0,14	0,01	0,12	0,12	1,26	1,49	0,35
Rusinski	0	0	0	0,05	0	0	0,08	1,1	0,18	0,02
Mađarski	0,01	0,39	0,39	5,18	0,21	3,55	4,29	5,93	14,08	12,4
Njemaki	0,03	0,25	0,27	5,31	2	3,94	1,27	4,95	12,25	37,81
Talijanski	0,03	0,35	0,06	0,43	0,02	0,19	0,08	0,73	0,08	0,13
Ostali	0,01	0,14	0,33	0,54	0,13	0,21	0,64	0,73	1,3	0,4
Rimokatolika	49,1	67,36	75,23	88	98,98	93,37	84,92	70,24	77,26	80,39
grko-katolika	0,01	0,02	1,38	0,41	0,01	0,21	0,19	1,09	0,23	0,38
grčko-istočnih	50,87	32,35	23,03	4,51	0,73	0,9	14,44	25,44	18,68	7,92
Protestanata i evangel.	0	0,09	0,07	1,49	0,03	0,54	0,73	1,3	2,52	3,24
Izraeličan a	0,01	0,17	0,28	5,61	0,25	4,98	0,72	0,91	1,19	8,07
Ostali	0,01	0,01	0,01	0,01	0,08	0	0	0	0,02	0,02

ISTRA I DALMA U POSTOTKU

	NJEMAČKI	SLOVENSKI	HRVATSKI	TALIJANSKI	OSTALI
POSJEDNICI	10.29	17.95	17.23	17.57	13
ZAKUPCI I KOLONI	0.17	0.18	0.29	7	0.37
NAMJEŠTENICI	11.9	0.69	0.50	16.5	3.19
RADNICI	46.66	9.08	7.03	12.24	40.05
UČENICI	0.40	0.29	0.38	12.4	0.96
DEVNIČARI	0.18	0.81	1.79	24.5	6.13
RAZNI POMOĆNICI	0.32	29.35	28.66	10.59	1.70
SVI ZAPOSLENI	69.92	58.35	55.68	46.44	65.40
UZDRŽAVANI	26.19	40.91	43.96	52.68	32.68
OSTALI	3.89	0.74	0.36	0.88	19.2

Nacionalna struktura stanovništva u hrvatskim zemljama u međuratnom razdoblju nije se bitnije izmijenila u odnosu na prijeratno. U relacijama ti su odnosi ostali uglavnom isti, mada je bilo unutarnjih migracija, ali nije bilo emigracija kao u prijeratno vrijeme. Prema popisu iz 1921. po materinjem jeziku stanovnici u

Savskoj banovini bili su slijedeći:⁹

	1921 BANOVINA			1931 BANOVINA	
	SAVSKA	PRIMORSKA	SHS	SAVSKA	PRIMORSKA
hrvatski ili srpski	90.83	99.00	74.36	72.07	84.00
Slovenski	1.86	0.14	8.51	18.78	15.13
češki i slovački	1.69	0.45	0.96	1.92	0.32
Mađarski	2.21	0	3.90	1.62	0.05
Njemački	2.51	0	4.22	2.02	0.02
Ostali	18.84	0.41	2.38	2.98	0.32
Albanski	0	0	3.67		

U hrvatskim zemljama je većinsko stanovništvo bilo hrvatske nacionalnosti, a među ostalim narodnostima su bili najbrojniji Srbi. Manji broj pripadnika mađarske i njemačke narodnosti bio je smanjen u odnosu na ranije uslijed emigracija ili odvajanja nekih hrvatskih teritorija od matične zemlje nakon jugoslavenskog ujedinjenja. Odvajanja je bilo u Savskoj banovini Međimurja, a u Primorskoj banovini odvajanjem Rijeke i Istre smanjen je broj stanovnika talijanske narodnosti.

Iako nije bilo za navedeno razdoblje detaljnijih statističkih pokazatelja za pretpostaviti je da nije bilo bitnih razlika ni većih migracije u gradove nego u predratno vrijeme, osim u neke gradove, što je povećavalo samo socijalni sloj radništva hrvatskog i djelomično ostalog stanovništva. U tim segmentima nije bilo ujednačenih statističkih podataka ni u prijeratnom ni poslijeratnom razdoblju, ali s obzirom na ukupnu socijalnu strukturu stanovništva za pretpostaviti je da su i socijalni odnosi po nacionalnim skupinama, a pogotovo većinskog nacionalnog stanovništva, bili približni socijalnim.

Vjerska pripadnost u hrvatskim pokrajinama bila je približna nacionalnoj u prijeratnom vremenu i slijedeća prema popisu iz 1910.:¹⁰

VJERSKA PRIPADNOST

⁹ Statistički godišnjak Kraljevine SHS i Jugoslavije za navedene godine.

¹⁰ Statistički godišnjak Hrvatske i Slavonije za 1910. godinu

STANOVNIŠTVA 1910

	BANOVINA	DALMCIJA	ISTRA
RIMOKATOLIKA	1.863,85	539,17	400,17
PRAVOSLAVNIH	649,453	105.338	1.050/
GRKOKATOLIKA	17,396	0,09	?
EVANGELIKA	50,452	0,08	0,37%
IZRAELIČANA	21,013	?	0,17%
OSTALI	17,396	0,02	0,04%

U međuratnom razdoblju nije se hitnije izmijenila ni vjerska struktura stanovništva kao ni nacionalna. U Savskoj kao i u Primorskoj banovini prevladavalo je stanovništvo rimokatoličke vjeroispovijesti sa 79 posto, i pravoslavne s 19, odnosno 15 posto, od 18 popisanih religija, u popisu iz 1931 godine. U apsolutnim i relativnim brojevima taj je odnos bio: slijedeći:¹¹

PO ŽUPANIJAMA NACIONALNA I VJERSKA PRIPADNOST 1931 U POSTOTCIMA U BANOVINI

	lič-krbavska modr.rije	98,04	a zagrebač.g.zagreb	98,15	80,09	varaždinska srijemska	-g.Varaž.	Bjelovar-križ.	Požeška	virovitička	g.Osijek	Banovina hrvatska	
hrvatski ili srpski	99,85	98,04	98,15	80,09	99	87,62	89,66	79,23	69,89	47.10/	71,01	49,52	87,22
Slovenski	0,03	0,72	0,58	6,85	0,38	3,56	0,52	0,34	0,18	0,52	0,27	0,25	0,6
Čaški	0,04	0,08	0,2	1,41	0,06	0,81	3,34	5,73	0,55	1,27	0,15	0,56	1,2
Slovački	0	0,03	0,02	0,14	0,01	0,12	0,12	1,26	1,49	0,35	3,46	0,84	0,83
Rusinski	0	0	0	0,05	0	0	0,08	1,1	0,18	0,02	1,17	0,04	0,32
Mađarski	0,01	0,39	0,39	5,18	0,21	3,55	4,29	5,93	14,08	12,4	6,93	6,14	3,97
Njemaki	0,03	0,25	0,27	5,31	2	3,94	1,27	4,95	12,25	37,81	15,5	40,83	5,08
Talijanski	0,03	0,35	0,06	0,43	0,02	0,19	0,08	0,73	0,08	0,13	0,03	0,18	0,16
Ostali	0,01	0,14	0,33	0,54	0,13	0,21	0,64	0,73	1,3	0,4	1,48	1,64	0,62
Rimokatolika	49,1	67,36	75,23	88	98,98	93,37	84,92	70,24	77,26	80,39	43,24	54,82	71,62
grko-katolika	0,01	0,02	1,38	0,41	0,01	0,21	0,19	1,09	0,23	0,38	1,43	0,33	0,67
Grčko-istočnih	50,87	32,35	23,03	4,51	0,73	0,9	14,44	25,44	18,68	7,92	46,29	36,91	24,95
protestanata I evangel.	0	0,09	0,07	1,49	0,03	0,54	0,73	1,3	2,52	3,24	8,23	3,71	1,94
Izraeličan a	0,01	0,17	0,28	5,61	0,25	4,98	0,72	0,91	1,19	8,07	0,78	4,15	0,81
Ostali	0,01	0,01	0,01	0,01	0,08	0	0	0	0,02	0,02	0,1	0,03	0,01

Teritorijalna rasprostranjenost vjerskih skupina uglavnom je za naj brojnije religije -rimokatoličku i pravoslavnu -odgovarala i jezičnoj rasprostranjenosti hrvatskog i srpskog jezika ,a ostale

¹¹ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, lj. za 1931

manjinske religije su bile prisutne najčešće u gradovima. Nije bilo ni znatnijih promjena teritorijalne rasprostranjenosti vjerskih skupina u odnosu na prijeratno razdoblje. Uopće je u hrvatskim zemljama prevladavala stabilna struktura vjerskih skupina i samo je u nekim područjima bilo vjerski izmiješanog stanovništva, uglavnom u gradovima i područjima koje je ranije pokrivala Vojna krajina. Ipak je u tim područjima prevladavala rimokatolička skupina kako pokazuje gornja tablica.

MIGRACIJE STANOVNIŠTVA

U svim hrvatskim pokrajinama stanovništvo je bilo pretežno poljoprivredno pa je istom razvoj industrije i ostale ne agrarne privrede pokrenuo unutarnje migracije stanovništva, ali u relativno malim razmjerima. Znatno su veće bile emigracije hrvatskog stanovništva u duge zemlje i kontinente.

Emigracija stanovništva iz cijele Austro-Ugarske bila je najintenzivnija u 90-tim godinama XIX st., a iz hrvatskih u prvom desetljeću XX stoljeća. Stanovništvo iz tih zemalja se najčešće iseljavalo u prekomorske zemlje, posebno u Sjevernu i Južnu Ameriku. Kao feudalno-birokratsku i liberalno-kapitalističku državu Austro-Ugarsku je opterećivao veliki državni proračun, kojeg je državna administracija pokrivala znatnim dijelom i od deviza novčanih doznaka iseljenika pa je podržavala

iseljavanje.

U prvom desetljeću XX stoljeća emigracija je nastavljena, ali promjenjivim intenzitetom djelomično, zbog izmjena zakona o useljavanju stranaca u SAD, a djelomično zbog svjetske ekonomske krize 1907/8 godine. Najviše emigracija stanovništva iz hrvatskih pokrajina bilo je sredinom desetljeća i u predratnim godinama. Od 1900-1910 iz Austro-Ugarske je emigriralo oko 10 posto stanovništva, a iz hrvatskih pokrajina OKO 7 posto.

Iseljavanje 1901-1910	iseljavanje u postotku
stanovništva	
Ličko-krbavska	7.83
Modruško-riječka	14.26
Zagrebačka	8.34
Varaždinska	2.45
Bjelovarsko-križevačka	4.94
Požeška	5.66
Virovitička	4.01
Srijemska	2.88
Hrvatska i Slavonija	6.23
Dalmacija	5.36

Emigracija iz hrvatskih pokrajina nije bila teritorijalno podjednaka, ali je pri tome bila manja iz nekih najviše napučenih područja kao na primjer iz Varaždinske županije, jer je na tom području bilo relativno dosta industrijskih poduzeća i mogućnosti zapošljavanja stanovništva. Statistike pokazuju postotak iseljavanja u odnosu na ukupno stanovništvo, a emigriralo je najviše radno aktivno stanovništvo u potrazi za zaradom pa je emigracija pokretala odljev radno aktivnog stanovništva. Godine 1900. bilo je odsutno iz Banovine 45.000 stanovnika, i ako se pri tome broju doda i emigracija do 1910. dobiva se brojka od približno 160.000 ljudi, što je iznosio oko 7 posto stanovnika. Ako se uzme da je

radno najaktivnijeg stanovništva u dobi od 20-50 godina starosti bilo samo 60 posto-oko 1, 500 tisuća -onda je emigracija radno aktivnog stanovništva iznosila 10 posto. Najčešće su bile emigracije u SAD pa se od 1906-1910. iselilo u te države oko 70.000 stanovnika iz hrvatskih pokrajina.

Useljavanja u Banovinu bilo je također dosta. Od 1901-1910 uselilo se oko 1,5 posto na ukupan broj stanovnika. Najviše je bilo imigranata iz Ugarske i Bosne i Hercegovine. Useljavalo se stanovništvo različitih socijalnih i nacionalnih kategorija. Činovnika je bilo najviše iz Ugarske i Austrije, ali relativno malo u odnosu na druge kategorije useljenika-oko 1 posto ,ostalo su bili obrtnici, trgovci, radnici i nadničari. Imigracija je bila zastupljena u svim godinama podosta ravnomjerno. Useljavalo se radno aktivno stanovništvo, jer je samo 8 posto useljenika bilo mlađe od 20 godina. Po nacionalnoj pripadnosti u prosjeku je bilo oko 30 posto pripadnika mađarskog jezika,30 posto njemačkog i 20 posto hrvatskog ili srpskog jezike, a ostalo drugih narodnosti.

U vremenu od 1901 do 1910 imigracija i emigracija u Banovinu bila je slijedeća:¹²

U vremenu od 1901 do 1910 imigracija i emigracija u Banovinu bila je slijedeća:¹³

godina	ukupno,	privrednika	iseljeno,	privrednika	useljeno,
					povratnika
1901	7.561	6.654		2.64	
1902	12.046	9.706		2.867	
1903	14.224	11.837		2.594	
1904	5.845	3.317		1.529	

¹² Statistički godišnjak Hrvatske i Slavonije n.dj. za navedene godine

¹³ Statistički godišnjak Hrvatske i Slavonije n.dj. za navedene godine

1905	28.059	21.454	5.845	
1906	25.592	20.838	5.741	3.101
1907	26.079	21.472	4.043	6.727
1908	5.689	2.414	3.11	6.885
1909	14.06 ?	10.490	3.413	1.624
1910	16.79 ?	12.873	3.585	2.843
sveukupno	155.692	121.055	35.625	35.920

Po socijalnoj strukturi iseljavali su se iz hrvatskih zemalja uglavnom seljaci sitno posjednici s namjerom da zarade kapital kojim bi povećali svoje posjede i poboljšali proizvodnju. Njih je bilo među iseljenicima približno 60 posto, radnika oko 15 posto, isto toliko obrtnika, a drugo su bili ostalih zanimanja. Podjednak broj iseljenika bio je s imetkom i bez imetka. Samo oko 15 posto iselilo ih se bez putovnice, što znači da su ostali iseljavani uz dozvolu javnih vlasti. Samo oko 20 posto iseljenika u prekomorske zemlje iselilo se preko riječke luke, a ostali drugih evropskih luka u koje su odlazili kopnenim putovima ili iz hrvatskih luka kao posredničkog puta do evropskih luka, a zatim brodovima nastavljali putovanje. Među iseljenicima bilo je samo 10 posto članova obitelji, a ostali su bili "glave obitelji" i samci, što znači da je veliki dio odlazio samo po zaradu i da su slali svojim obiteljima novčane doznake za uzdržavanje. Većina tih iseljenika nije se nikada vratila u svoju prvotnu domovinu, već su ostali na razne načine u zemljama svoje emigracije.

Emigracija stanovništva iz hrvatskih pokrajina nastavljena je i u međuratnom razdoblju, ali uglavnom do kraja 20-tih godina. Tada je promijenjena mogućnost useljavanja u SAD, glavnu zemlju iseljavanja iz hrvatskih pokrajina, pa je i emigracija znatno smanjena i krenula drugim putovima, uglavnom u južno američke i evropske zemlje. Iz svih

jugoslavenskih pokrajina u tom razdoblju je iseljeno 148.000 stanovnika od kojih 78 tisuća iz hrvatskih pokrajina.

Emigracija iz pokrajina Hrvatske i Slavonije te Dalmacije u 20-tim godinama je bila slijedeća:¹⁴

pokrajina,	1921,	1922,	1923,	1924,	1925,	1926,	1927,	1928,	1929
Banovina	6.547	3.033	3.168	4.911	7.753	6.682	8.596	8.600	6.351
Dalmacija	817	750	1.168	3.219	3.181	3.134	3.652	3.509	3.120

U tome razdoblju znatno je povećan broj povratnika. Najviše ih se vratilo u prvim poratnim godinama pa je od 1920 do 1923 vratilo se ukupno 43.000 u sve jugoslavenske zemlje, a zatim dalje godišnje približno 5-6.000. Najviše je bilo povratnika iz SAD, gdje je bilo i najviše iseljenika te iz južno-američkih zemalja u koje su se najviše iseljavali Dalmatinci. Od evropskih zemalja najviše je iseljavano u Francusku i Belgiju- dvije trećine emigranata, od kojih polovina iz hrvatskih pokrajina.

Po kvalifikacionoj strukturi i dalje je među iseljenicima bilo najviše seljaka sitno posjednika, oko dvije trećine, a ostalo su bili radnici više kvalificirani nego nekvalificirani, a među ženama više nekvalificiranih nego kvalificiranih. Također je povećan broj iseljavanja članova porodica iseljenika, što je značilo i trajnog iseljavanja.

U 30-tim godinama stalno je povećavan broj povratnika, a smanjivan broj iseljenika. Tada se mijenjaju i pravci iseljavanja te je brojnije iseljavanje i u druge kontinente, posebno u Australiju.

U zemljama u koje su uselili Hrvati su osnivali svoje organizacije, najviše ih je bilo u SAD i Južnoj Americi. Prva veća iseljenička hrvatska organizacija osnovana je 1894. u SAD pod nazivom Hrvatska zajednica Illinois, a kasnije preimenovana u Hrvatska bratska zajednica i do početka 30-tih godina imala je 940 ogranaka s 12.500

¹⁴ Statistički godišnjak..., n.dj. 1929, str. 122

članova, s velikom imovinom i osiguravajućim fondom za svoje članove. Hrvata je bilo najviše u SAD u državama Illinois, Viskonse, Pensilvaniji, Indijani, Minesoti, i New York. Oni su radili najčešće na teškim poslovima u rudnicima, tvornicama i u građevinarstvu. Osim hrvatskih bilo je i mješovitih jugoslavenskih organizacija kao na primjer Hrvatsko-slovenska zveza, osnovana 1903. Do početka 30-tih godina u SAD je bilo 2.760 jugoslavenskih društava s oko 272.000 članova i s velikim pričuvnim kapitalom tih društava. Ta su društva posjedovala i dvije banke i više zadruga.

OSNOVNA OBILJEŽJA EKONOMSKE STRUKTURE STANOVNIŠTVA

a/ Odnos i demografske osobine seoskog i gradskog stanovništva

Osobine seoskog i gradskog stanovništva u hrvatskim zemljama bitnije se mijenjaju u drugoj polovini 19. st., ili bolje rečeno pod njegov kraj, i početkom XX stoljeća. Promjene su se očitovale u nekoliko aspekata: jačanjem podjele rada seoskog i gradskog stanovništva, promjenom odnosa broja gradskog i seoskog stanovništva i većom koncentracijom stanovništva u gradovima, što je utjecalo na teritorijalno širenje gradskog područja. Migracije iz sela u grad mijenjale su i gospodarsku strukturu gradova i njihova stanovništva, a istovremeno je povećan ekonomski, socijalni, politički i kulturni utjecaj gradova na seosko stanovništvo.

Izrazitije promjene javljaju se u odnosu ruralnog i gradskog stanovništva i u gradovima. Iako su u gradovima još pod kraj 19. i početkom 20. st. prisutni pojasevi polu gradskog odnosno polu ruralnog stanovništva, koje egzistenciju zasniva na poljoprivredi i opskrbi hranom gradskog stanovništva, a istovremeno se uklapa u grad

i drugim oblicima djelatnosti i života, ipak je osnovu gradskog stanovništva, činila kategorija privrednog, kulturnog i političkog značaja djelomično s osloncem na industrijsku proizvodnju i jakim utjecajem obrtničke, ali i s izrazitom socijalnom diferencijacijom stanovništva. Gradsko stanovništvo većine gradova javlja se kao nova kategorija privrednog, kulturnog i političkog značaja s osloncem na industrijsku proizvodnju, pri čemu radnička klasa dobiva sve značajniju ulogu.

Brojčano je gradsko stanovništvo poraslo od 1890-1910. g. za jednu trećinu, što znači da je raslo oko 2% godišnje i u tadanjim relacijama to je bio značajan porast. U Banovini je 1910.g.bilo 7.206 naselja od toga 20 sa statusom grada, 52 trgovišta 4.657 sela i 1.927 zaselaka i 550 malih naseobina tipa salaša i pusta. Preko pet hiljada stanovnika imalo je 26 naselja i u njima je bilo oko 300.000 stanovnika, što je iznosilo oko 9 posto broja stanovnika. Većih gradova s više od 10.000 stanovnika bilo je osam. Dakako da svi gradovi nisu imali jednaki intenzitet povećanja broja stanovnika i nisu podjednako mijenjali svoju strukturu. Među svim gradovima ističe se nekoliko gradova kao industrijski privredni centri: Zagreb, Osijek, Brod na Savi i još nekoliko manjih. I veći gradovi kao županijska središta imali su uglavnom malo obrtničku privrednu strukturu. Porast gradskog stanovništva od 1890-1900 u naseljima sa statusom grada u Banovini od kojih su neki bili i središta županijske uprave, a četiri i status slobodnih kraljevskih gradova van županijske uprave, bio je slijedeći:¹⁵

Grad	1890.	1910
Zagreb	38.742	74.703
Osijek	19.778	28.505

Zemun	12.823	15.835
Karlovac	12.467	14.992
Mitrovica	9.541	12.325
Varaždin	11.055	12.149
Ruma	9.582	11.688
Vukovar	9.360	” 10.193
Vinkovci	5.946	9.207
Brod	4.938	9.142
Koprivnica	6.512	8.008
Sisak	6.129	7.545
Đurđevac	6.019	6.899
Sr. Karlovci	5.419	6.337
Bjelovar	4.135	6.312
Đakovo	4.294	6.068
Virovitica	5.609	5.916
Požega	4.077	5.885
Indija	4.557	5.735
Sušak	2.417	5.508
Vir je	2.417	5.508
Irig	5.433	5.460
Ogulin	4.870	5.344
Petrinja	4.691	5.127
Šid	4.128	5.064
Dalj	4.942	5.000
UKUPNO	209.881	294.455

Gradovi su bili upravna i privredna središta i porast gradskog stanovništva bio je vezan uz obje funkcije tih gradova. Analiza unutarnje strukture navedenih gradova pokazuje dosta šaroliku sliku.

Zastupljene su sve strukture stanovništva. U Zagrebu, glavnom upravnom i najvećem centru, bilo je 1910. g. oko 43.000 stanovnika koji su aktivno privređivali, a među njima oko 15.000 zaposlenih u industriji i obrtu.¹⁶

Poljoprivredom se bavilo još oko 3.000 stanovnika, u javnim službama i slobodnim zvanjima bilo je oko 5.000 stanovnika, približno toliko u trgovini i u novčarstvu te vojnika, a ostali su bili zaposleni u raznim drugim djelatnostima. Sličnu strukturu imali su i ostali veći gradovi.

U manjim gradovima struktura stanovništva je ovisila uglavnom o tome dali su bili i upravna središta i da li je na gradskom području bilo industrijske djelatnosti, odnosno manufakturnih obrtničkih radionica koje su u statistikama označavane kao industrijske. Zbog većeg broja radnika-20 ili nešto više, ti su gradovi u svom općem društvenom, privrednom i kulturnom sastavu bili pretežno naseljeni slojem "sitne" buržoazije i činovnika, a radništvo, naseljeno u gradskim predgrađima, bilo je potisnuto na margine gradskog stanovništva i postepeno dobivalo značaj gradskog stanovništva. U takvim gradovima, opterećenim srednjim slojevima privredne i upravne strukture, odvijao se najveći dio političkog i kulturnog života Banovine i u njima ideološki formuliran širio se po unutrašnjosti. U manjim gradovima omjer "srednjeg" sloja bio je dominirajući i miješao se sa seoskim formirajući svojevrsan prelazni oblik gradskog života poznat pod nazivom "malograđanski" način.

U odnosu na selo gradovi su još uvijek bili enklave u kulturnom djelovanju pa su i dalje grad i selo živjeli pretežno jedno kraj drugog sa svojim samostalnim kulturama, običajima, načinom privređivanja i svakodnevnog života. Postepeno se ta podvojenost

¹⁶ Statistički godišnjak
...n.dj.1910,63,67

rušila, iako sporo i teško. Agens movens u tim procesima bila je radnička klasa, jer je ona u općem porastu gradskog stanovništva bivala sve brojnija te počela prodirati u gradski život svojom politikom, zahtjevima svakodnevnog života i kulturom, unoseći u gradove nove elemente društvenog i privrednog života, koji su činili sponu grada i sela. Migracije seoskog stanovništva u industriju i obrt bila su vezana uz gradove samo djelomično, ali ipak su utjecali na život u gradu, a istovremeno su omogućile i lakše prodiranje gradske kulture življenja na selo, unosila u njega nova shvaćanja i zahtjeve. Tako je porast ne agrarne privrede u gradovima utjecao na selo ne samo s ekonomskog aspekta, već i novih oblika društvenog života. Taj je prodor bio relativno spor, ali je bio korjenit i dalekosežan. U gradovima se i u predratnom pa i u međuratnom razdoblju znatan dio stanovništva bavio poljoprivredom, posebno u prigradskim naseljima koja su prerastala u poseban tip urbanih jedinica-predgrađa. Ona su postepeno širena prožimanjem gradskog i seoskog načina života u mnogim segmentima i omogućavala popuštanja gradskih komunalnih zatvorenosti, čiji su korijeni sezali još u srednji vijek. Tako je omogućavana i modernizacija i gradskog i seoskog života u kulturnim i političkim navikama i nastojanjima, a posebno u životnom standardu. Taj proces je bio intenziviran još više u međuratnom razdoblju.

Vrste naselja s obzirom na broj stanovnika u hrvatskim zemljama do 1910 bile su slijedeće i predstavljale temelji za razvoj gradskog stanovništva. Ta je gradska struktura naseljenosti 1910 bila slijedeća:¹⁷

BANOVINA
I RIJEKA

DALMACIJA

IS
TRA

UKUPAN BROJ

¹⁷ Statistički godišnjak, n.dj. za 1910 godinu

	Broj Naselja	Broj Stanovnika	Broj Naselja	Broj Stanovnika	Broj Naselja	Broj Stanovnika	Broj Naselja	Broj Stanovnika	Za Banovinu U %	
						87,29				
1- 5 00 stanovnik	5,787	975,484	448	115,45	375		3	6.610/	1.172,23	37,2
500- 2 000	1,122	1.065,03	385	366,907	154	142,686	1,661		1.578,62	40,6
2.000 -5.000	89	269,071	37	94,304	20	58,487	146		421,862	9,9
5.000- 10 .000	21	120,012	3	20,954	7	44,698	31		185,662	4,6
10.000-20.000	9+1	202.357	2	26,644	1	12,323	15		369,307	7,7
VIŠE OD 20.000	?	?	1	21,707	1	58,081	?		?	?

U priobalnom području stanovništvo je bilo naseljeno u svim vrstama naselja. Veliki broj manjih seoskih naselja do 500 stanovnika u Istri i u Dalmaciji nastao je, zbog usitnjene i specifične agrarne proizvodnje, kao i konfiguracije tla u Dalmatinskoj zagori i na otocima. Od približno 580 naselja pred prvi svjetski rat 50 posto su bila naselja do 500 stanovnika, u 30 posto naselja bilo je 500-2.000 stanovnika. Gradića od 2.000-5.000 stanovnika bilo je u Istri 20, a u Dalmaciji 30. Među njima je bilo ih je najviše polu ruralnog obilježja i po zanimanju većeg dijela stanovništva i po njihovoj arhitekturi. Ona su, osim priobalnih naselja, nastala uglavnom okupljanjem agrarnog stanovništva smalo zemlje, a pogotovo obradivog tla, u naselja s polu urbanom i polu seoskom arhitekturom, pa su uz gusto zbijene kuće kao u gradovima, imali na rubovima gospodarske zgrade, staje za stoku te vrtove. Bilo je malo naselja, koja su po svojem gospodarskom životu i arhitekturi, mogla biti svrstana u gradove. To su bili uglavnom priobalni gradovi, ujedno i pomorske luke, neki s antičkom tradicijom. U Istri je su to bili Rovinj s približno 11.000 stanovnika, Pula sa 60.000, Novigrad 16.000 i gradovi u unutrašnjosti Pazin s 50.000, Labin s 18.000, Motovun 21.000 i Vodnjan s 18.000 stanovnika.¹⁸

Osim Pule ti gradovi nisu imali industrijsku privrednu strukturu, već malo obrtničku, a Labin je bio uglavnom rudarski grad.

¹⁸ Statistischen Nachrichten aus dem gesamt gebiete der Landwirtschaft, Wien 1900-1913

Struktura stanovništva i u tim gradovima bila je vrlo raznolika. Po arhitekturi, koja je slijedeći potrebe malog prostora, bila gradskog tipa, oni su više bili gradovi po urbanističkoj i upravnoj organizaciji nego unutarnjoj strukturi stanovništva. U gradovima su živjeli činovnici, obrtnici, trgovci, rentijeri i znatan dio seoskog stanovništva na njihovim rubovima, pa su imali više obilježja srednjevjekovnih nego modernih gradova. Slična je bila gradskog stanovništva i u dalmatinskim gradovima. U Dalmaciji su status gradova imali gradovi Split, Šibenik, Dubrovnik, Zadar i Hvar jer su imali više od 5.000 stanovnika.¹⁹

Industrijski razvoj nije u predratnom razdoblju znatnije utjecao na gradove, jer su veće industrije bile razmještene izvan gradova na mjestima eksploatacija sirovina-budući da je to bila pretežito sirovinska industrija. Razvoj prerađivačke industrije, koja seli u gradove mijenja i strukturu gradskog stanovništva. Taj je proces bio intenzivniji u međuratnom razdoblju.

Naselja sa statusom grada imalo je 1921. u Savskoj banovini 24, a u Primorskoj 18, pri čemu je samo 13, odnosno 4 imalo više od 5.000 stanovnika, a bilo je među njima i 8 koji su imali do 2.000 stanovnika kako pokazuje tablica:²⁰

1921

Banovina-500, 500-2.000, 2.000-5.000, 5.000-10.000, 10.000- 20.000, 20.000 - 50.000, više, ukupno

Savska	1	7	3	7	4	1	1	24
1929 g.	2	21	29	4	0	0	0	56
Primorska	-	7	7	1	2	1	-	18
1929 g.	1	23	4	1	0	0	0	29
Jugoslavija 1921	8	58	55	37	30	15	2	205

¹⁹ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije.. n.dj. 1910

²⁰ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1929, str, 57, 58,59

1929 god.	62	172	85	22	4	46				
do 200 st.	do 500	_1.000	_2.000	_3.000	_5.000	_10.000	_25.000	_50.000	_više	
U %	0,7	13,3	21,8	23	16,4	9,7	5,4	1,6	3	5,1

U slijedećem desetljeću povećan je broj gradskih naselja i u njima je broj gradova po veličini dosta izmijenjen.

GRADOVI S VIŠE OD 15.000 STANOVNIKA

	1921-			NA 100 STANOVNIKA		
	1921	1931	1921- 1931 U%	DOMAĆIN STAVA	KUĆA	STANOVNIKA
GRADOVI STANOVNIKA						
ZAGREB	108,674	185,581	70,8	419,6	349,1	1.468,8
OSIJEK	34,485	40,337	17,6	376,5	212,4	799,7
ZEMUN	18,528	28,074	51,5	422,5	182,7	77,1
16,863	21,21	25,8	462,3	200,8	928,6	
SPLIT	31,549	43,711	38,5	499,3	205,2	1.024,4
ŠIBENIK	29,579	37,271	26	588,3	127,4	749,5
TROGIR	18.606	23,525	26,4	595,3	102,4	609,6

Gradova s 5-10.000 stanovnika bilo je 12, a od 10.000 tisuća do 50.00 samo 5 i Zagreb, koji je imao 108.674 stanovnika. Navedena statistika pokazuje da je u pravom smislu gradova po broju stanovnika i po njihovoj socijalno-ekonomskoj strukturi bilo relativno malo i da su gradovi bili uglavnom veća trgovačko-obrtnička naselja kao i u predratno vrijeme. Ta se struktura nije promijenila bitnije ni u 30-tim godinama.

U Primorskoj banovini, koja je obuhvaćala i dio Hercegovine te imala 19.417 stanovnika, bila su samo tri grada s više od 10.000 stanovnika: Split s 25.045, Mostar s 13.146 i Šibenik s 12.533 stanovnika. Iznad 3.00 stanovnika imali su samo u priobalnom dijelu Trogir, Vis, Dubrovnik, Blato na Korčuli i Vela luka. To su bile luke s brodogradilištima pa od tuda i veća okupljenost stanovništva.

Bitnije izmjene u socijalnoj strukturi i načinu života gradova i hrvatskim zemljama nije bilo ni u međuratnom razdoblju. Ipak je nekoliko većih gradova donekle izmijenilo strukturu, jer su u njima

pokrenute veće ili brojnije manje industrije kao na primjer u Zagrebu, Osijeku i Karlovcu. Osijek je napredovao zbog razvoja prerađivačke agrarne industrije, a u Zgrebu i Karlovcu je pomogla elektrifikacija, koja je provedena od Ozlja preko Karlovca do Zagreba te omogućila razvoj raznovrsnih prerađivačkih industrija. Broj gradskog stanovništva koje je nalazilo osnovnu egzistenciju u poljoprivredi i dalje je prisutan u svim gradovima, ali u znatno manjem postotku i uglavnom u onim gradovima koji su se širili uklapanjem okolo seoskog područja u svoje gradsko. Više se takvih građana poljoprivrednika zadržale u slavonskim gradovima, koji su i dalje ostali po svojoj komunalnoj i unutarnjoj strukturi rastresena velika ravničarska sela s gradskom jezgrom kao na primjer Virovitica s 22 posto ili Koprivnica s 25 posto. Po ekonomsko-socijalnoj strukturi, ipak se diferenciraju tri osnovna tipa gradskih naselja: industrijsko-trgovačko-upravni gradovi kao na primjer Zagreb, Osijek, Karlovac, Varaždin, zatim mješoviti tip s pretežno obrtničko-trgovačkom strukturom stanovništva poput Slavenskog Broda, Siska, Bjelovara ili Vinkovaca, koji imaju i do 70 posto stanovnika uposlenih u ne agrarnoj privredi, ali su to ipak manji gradovi i treća kategorija gradskih naselja koja po svojoj brojnosti, socijalnoj pa i društvenoj strukturi, ostaju na razini mješovitih gradsko-seoskih naselja. Ova treća kategorija naselja bila je najbrojnija i kao bitne značajke grada zadržala svoju tradiciju ranijih slobodnih kraljevskih gradova ili trgovišta sa svojim zaokruženim, a ponekad i proširenim gradskim područjem.

Većina gradova bila je manje više slična po načinu života i potrebama svojih građana, s pretežito sitno obrtničkim stanovništvom i malobrojnou inteligencijom iz redova školnika, svećenika, općinskih činovnika te malobrojnou slobodnim profesijama liječnika, advokata i drugih. Život stanovnika tih malih gradića desetljećima se odvijao po

utvrđenim i uobičajenim mjerilima zanimanja i značaja svakog pojedinca i pojedinih kategorija stanovnika, njihovim kulturnim i političkim sklonostima s ograničenim ekonomskim mogućnostima, ali i zahtjevima. Samo je u većim gradovima povećanjem radništva i inteligencije donekle mijenjana uz socijalnu i politička orijentacija te djelomice i kulturna orijentacija pojedinih gradskih slojeva.

U Savskoj banovini imalo je 12 naselja status gradova i oni su bili najčešće i upravna sjedišta županija ili nižih upravnih jedinica-kotara i općina-i samo djelomice centri ne agrarne privrede. Industrijska poduzeća bila su najčešće locirana uz izvore sirovina, posebno drvna, agrarna i građevinska, a to znači izvan gradskih područja. Često je bilo više stanovništva uposlenog u industriji, obrtu i trgovini po raznim dijelovima sreza nego u gradovima. Tako je na primjer na području bjelovarskog sreza bilo isto toliko obrtničkog i radničkog stanovništva koliko i u gradu Bjelovaru, a tu sliku pruža i srez Brod pa i drugi. Odnos sela i grada bio je i dalje podvojen, pa su seljaci često namirivali i potrebe za obrtničkim proizvodima kod seoskih zanatlija i trgovaca više nego u gradovima. Iz svega proizlazi da je i u međuratnom razdoblju nastavljen jednaki razvoj privrede kakav je razvijan i u predratno vrijeme. Većina pokrajinskih gradova ekonomski se sporo razvijala i nije mogla prihvaćati sav višak seoskog stanovništva. Snažnije migracije seoskog stanovništva u gradove bile su uglavnom u dva grada u Zagreb i Osijek. Prema podacima objavljenim u Hrvatskom zadrukaru iz 1930. porast zagrebačkog gradskog stanovništva u 50 godina bio je slijedeći: 1807 imao je 7.706 stanovnika, 1880-1880. imao je 29.218, na prijelomu stoljeća-1900-57.690, već 1910-74.703, a 1921 čak 108.674 i slijedećem desetljeću -1931 porast na 185.581 tisuću. Taj je porast nastao kao posljedica veće privredne djelatnosti -novih prerađivačkih industrija, ali i zato, jer je Zagreb postao i veći novčarski i trgovački centar.

U Savskoj Banovini bilo je u industriji i obrtu uposljeno približno 160.000 stanovnika od toga u Zagrebu 39.000, u Osijeku 9.000 tj. 25 odnosno 9 posto, što je približilo 35 posto ukupnog broj te vrste radnika. U trgovini, novčarstvu i saobraćaju bilo je u cijeloj banovini uposljeno 56.000, od kojih 19.000 u Zagrebu i 3.300 u Osijeku, što znači da je ukupno u ne agrarnoj privredi bilo koncentrirano približno 40 posto uposlenih. Takva jaka koncentracija ne agrarne privrede u ova dva grada davala im je izuzetnu gospodarsku i političku važnost i snagu ne samo u odnos na ostali dio ruralnog područja već i među gradovima. Oni su imali ekonomski potencijal više u globalnim razmjerima cijele države pa i inozemnih privrednih krugova nego u vlastitoj sredini, u kojoj su bili svojevrstne enklave. Razlike nisu bile samo ekonomske nego i politički i kulturološke. Predgrađa u tim gradovima bila su neke veza grada sa selom, ali je i tu postojala znatna razlika između predgrađa i gradske jezgre, kako arhitektonska tako i ekonomska i socijalna. Ta predgrađa često nisu bila urbanizirana, bez gradske infrastrukture više su bila podobna selu nego gradskom naselju. Zagreb je istom u 30-tim godinama dobio svoje industrijske zone, a tako i Osijek. Industrijski i uopće privredni razvoj ta dva grada napredovao je posebno od sredine 20-tih godina do svjetskog rata. Zagreb i Osijek imali su specifičnu strukturu stanovništva i zato jer su bili upravna središta s vrlo brojnim činovništvom te razne vrstom inteligencijom.

Nakon što su dva dijela spojena u jednu upravnu cjelinu sredinom XIX stoljeća, Zagreb je napredovao više nego ijedan drugi grad u hrvatskim zemljama. Zagreb je 1890. imao približno 40.000 stanovnika, 1910. imao je 75.000, do 1931. porastao je broj stanovnika na 180.000, te je napredovao više od svih hrvatskih gradova. On je bio administrativno, kulturno, ekonomsko i političko središte hrvatskih

zemalja i unatoč snažnom regionalizmu i podvojenosti upravne među njima, ipak je predstavljao centar iz kojeg je vođena nacionalna hrvatska politika.

Do 1931. u većini gradova je broj stanovnika udvostručen pa i utrostručen u odnosu na predratno razdoblje, odnosno na popis iz 1910. kao što pokazuje tablica:²¹

HRVATSKA I SLAVONIJA					
GRADOVI I NASELJA	1890	1900	1910	1921	1931
SENJ	2,785	3,77	3,203	?	3,072
OGULIN	4.870/	5,304	5,344	5,412	?
SUŠAK	2,417	4.580/	5,508	13,239	16,111
BAKAR	1.950/	1,867	2,092	?	2,075
KARLOVAC	12,467	13,454	14,992	16,863	21.210/
PETRINJA	4,691	5.020/	5,127	5,541	5,536
SISAK	6,129	6,632	7,545	8.806	10,915
ZAGREB	38,742	57.690/	74.703	108,674	185,581
VARAŽDIN	11,055	11,494	12,149	13,647	14,612
ĐURĐEVAC	6,019	6,478	6,899	6,599	?
VIRJE	5,433	5,525	5.460/	5,283	?
BJELOVAR	4,135	4,889	6,312	9,994	10,252
KOPRIVNICA	6,512	7,074	8,008	8,115	9,472
KRIŽEVCI	4,092	4.405	4,886	6,262	7,035
BROD	4,938	6,539	9,142	10,623	13,776
POŽEGA	4,077	5,978	5,885	7.040/	7,125
ĐAKOVO	4,294	5,325	6,068	6,395	?
DALJ	4,942	4,914	5.000/	?	?
VIROVITICA	5,609	5,713	5,916	9,366	10,652
VINKOVCI	5,946	7,582	9,207	?	13,267
VUKOVAR	9.360/	9,572	10,193	?	10,862
NOVA GRADIŠKA	2,471	2.800/	3,378	?	4,218
OSIJEK	19,778	23,018	28,505	34,485	40,337
ZEMUN	12,823	14,517	15,835		
ŠID	4,128	4,654	5,064		
STARA PAZOVA	5,838	6,674	7,329		
RUMA	9,582	10,237	11,668		
INĐIJA	4,557	4,949	5,735		
IRIG	5,305	5.050/	5,438		
DALMACIJA					
SPLIT				31,549	43,711
ŠIBENIK					
DUBROVNIK					
TROGIR					
ZADAR			14,056		
RIJEKA			48,492		
ROVINJ			12,323		
PULA			58,625		

²¹ Statistički godišnjak, n.dj. za 1931

U gradovima je među gradskim stanovništvom bilo svih socijalnih kategorija . U prosjeku je u gradovima bilo 10 posto stanovnika kojima je glavno zanimanje bila poljoprivreda, ali taj je postotak bio različit u pojedinim gradovima, pa je na primjeru Koprivnici ili Križevcima iznosio čak 50 posto. U nekim je gradovima taj postotak bio nizak i zbog konfiguracije tla na kojem se grad nalazio-na primjer Sušak ili Senj, ali je jedino Zagreb s 2 posto takvog stanovništva imao obilježje prave urbane sredine. U Zagrebu, a još više u drugim gradovima, jezgru stanovništva činio je sitno posjednički sloj građana, ali i brojnije najamno radništvo u obrtu, trgovini i uslužnim djelatnostima. Oni su bili zastupljeni s približno 45 posto u gradskom stanovništvu i predstavljali onu fleksibilnu grupu gradskog stanovništva koja je vezivala grad i selo. Najčešće su dolazili iz okolnih sela i ostajali u gradu kao radnički dio njegovog stanovništva. Ta je skupina stanovništva egzistirala na sponi dviju kultura-gradske i seoske-načina života i privređivanja, ali ostajala i na marginama gradskog kulturnog i političkog života, zatočena u gradskim predgrađima, često na rubu preživljavanja, pa ponekad i na rubovima zakona. Bili su to često lako pokretljivi slojevi društva u potrazi za poslom, pogotovo ako su bili sezonski radnici, uglavnom loše obrazovani i bez materijalnog oslonca za osiguranu egzistenciju. Oni su predstavljali gradski proletarijat. U industriji po pokrajini često su radili seljaci posjednici koji su dopunjavali svoju egzistenciju zaradom u tvornicama, neki su i putovali svakodnevno u gradove na posao. U gradovima je ipak prevladavao među radništvom proletarijat, odnosno radnici koji su došli u njemu stanovati i raditi kao nekvalificirani radnici ili kalfe.

U gradovima je bilo dosta stanovnika koji su svojim radom osiguravali svoju egzistenciju i drugim socijalnim slojevima, što je utjecalo na širenje liberalizma upravo u gradovima. Ali i veliki broj "posjednika" obrtnika i trgovaca i drugih samostalnih građana pripadalo je u "radeće" stanovništvo. Ukupno je tog «radećeg" ili privređujućeg stanovništva bilo u gradovima od polovice do dvije trećine građana. U

Zagrebu i Osijeku bio je posebno veliki broj nadničara i kućne posluge. U svojoj raspravi « Struktura radništva naših glavnih gradova» iz 1936. Branimir Habrle analizira strukturu u Zagrebu te konstatira da je od 53.000 zaposlenih bilo uposlenih, u privrednim skupinama u postotcima:

privredna skupina	muškarci	žene	ukupno	U postotcima
Industrija	5,508	4,324	10,832	20,46
Obrt	10,299	3,777	14,076	26,57
Trgovina	5,995	2,482	8,477	16,01
Ugostiteljstvo	1,028	1,151	2,179	4,11
Novčarstvo	1,337	361	1,689	3,21
Promet	1.801	87	1,888	3,57
gradski poslovi	1,847	142	1,989	3,76
Slobodne profesije	1,205	1,103	2,308	4,36
U kućanstvu	271	9,011	9,282	6,53
Poljoprivreda	165	60	225	0,42

U Zagrebu je bio zaposlen znatan broj žena, posebno na kućanskim poslovima pa je bilo 3.770 kućnih pomoćnica od približno 23.000 uposlenih žena. Među uposlenima bilo je 49 posto kvalificiranih, a ostalo su bili raznovrsni nekvalificirani radnici, među kojima je bilo dvije trećine žena. Zagreb je bio grad mladih ljudi, jer je 82 posto stanovnika bilo mlađe od 40 godina starosti, ali i dvije trećine uzdržavanih. Dvije trećine žena bile su neudate i 55 posto muškaraca neoženjenih. U industriji je bilo na uposlenih u tekstilnoj industriji, a među njima najviše žena. U industriji je radilo više žena nego muškaraca, jer je u Zagrebu bilo najviše prerađivačke industrije. Također je bilo zanimljivo poljoprivredno stanovništvo, jer je bilo specifično. Naime, oko grada zemljište su iznajmljivali sezonski radnici zvani «bugari», koji su na tom zemljištu proizvodili povrće i voće za prehranu zagrebačko gradskog stanovništva, pa su i oni na neki način predstavljali industrijsku proizvodnju, jer su proizvodili na veliko proizvode namijenjene tržištu.

Zagreb je bio najveći hrvatski grad po broju stanovnika, ali ne i po industrijskom radništvu. Među zaposlenima bilo je 49 posto kvalificiranih, a li među radništvom samo 30 posto, a ostalo su bili nekvalificirani. Među ženama bilo je najviše zaposleno u domaćinstvima kao kućne pomoćnice, i najviše zaposlenih žena su bile neudate čak 77,5 posto, oženjenih muškaraca bilo je također relativno malo -55,4 posto. Zagreb je bio grad mladih i najviše zaposlenih bilo je između 20 i 30 godina, ispod 40 čak 82 posto.

U Zagrebu je bio veliki broj činovnika, jer je Zagreb bio glavni administrativni centar Savske banovine i po tradiciji činovnički i trgovački grad. Uzdržavanih je bilo 43.46 ukupnog gradskog stanovništva pa je bio i grad zaposlenih. Najviše je bilo zaposlenih u tekstilnoj industriji-uglavnom žena, a muškarci u kemijskoj industriji i gradskoj infrastrukturi. Zagreb je bio i kulturno središte pa je u njemu bilo dosta slobodnih umjetničkih i sličnih zvanja: advokata, arhitekata i graditelja te liječnika i drugih.

U ostalim gradovima odnosi među pojedinim djelatnostima su bili različiti, ali ipak je prevladavalo stanovništvo ne agrarnih zanimanja. Iako je u izvan gradskim područjima bilo dosta industrijskih poduzeća i u njima je prevladavalo agrarno stanovništvo. Struktura zaposlenih u gradovima u hrvatskim pokrajinama početkom 30-tih godina bila je slijedeća, a nije se bitnije mijenjala ni do kraja desetljeća:²²

GRADOVI S VIŠE OD 15.000 STANOVNIKA		NA 100 STANOVNIKA				
	1921	1931	1921- 1931 U%	DOMAĆIN STAVA	KUĆA	STANOVNIKA
GRADOVI	STANOVNIKA					
ZAGREB	108,674	185,581	70,8	419,6	349,1	1.468,8
OSIJEK	34,485	40,337	17,6	376,5	212,4	799,7

²² Statistički godišnjak, n.dj. za navedene godine

ZEMUN	18,528	28,074	51,5	422,5	182,7	77,1
KARLOVAC	16,863	21,21	25,8	462,3	200,8	928,6
SPLIT	31,549	43,711	38,5	499,3	205,2	1.024,4
ŠIBENIK	29,579	37,271	26	588,3	127,4	749,5
TROGIR	18.606	23,525	26,4	595,3	102,4	609,6

Dakako da svi gradovi nisu imali strukturu stanovništva kao Zagreb, ali može se smatrati da je u međuratnom razdoblju ipak izvršena preobrazba barem većih gradova, iz srednjevjekovnih upravnih i trgovačkih središta u moderne gradove, odnosno približilo ih takvoj strukturi. Te su promjene zbivale se raznim tempom i sadržajem kako u gradovima pokrajine Hrvatske i Slavonije tako i u priobalnom pojasu. U Dalmaciji su neke industrije, poput kamena, privukle i seosko stanovništvo iz dalmatinskog zaleđa u priobalje i povećale prigradsko i gradsko stanovništvo kao na primjer u Splitu, Šibeniku, Omišu. Prerađivačke industrije ribe i drugih, poljoprivrednih kultura zapošljavale su uglavnom seosko stanovništvo, a brodogradnja i pomorstvo uglavnom gradsko. Prema podacima u Izvještaju Radničke komore u Splitu za 1929. koje je sredio Bogoljub Ćurić, stanovništvo Dalmacije bilo je podijeljeno u slijedeće kategorije stanovnika s obzirom na zanimanja:

	broj	postotak
-trgovci-i-obrtnici,	28.000	4.8
Ribarstvo i pomorstvo	75.000	12.00
Najamni radnici i namještenici	130.000	20.80
Stočari i težaci	93.000	14.96
Poljoprivrednici i težaci	286.000	45.76
Državni službenici i namještenici	12.000	2.000
Ukupno	625.000	100

U gradovima je živjelo 86.000 ili 14.72 posto dalmatinskog stanovništva. Status gradova-manjih ili većih-imalo je 18 naselja. U odnosu na prethodno razdoblje povećan je broj gradskog stanovništva i do 120 posto. Također je povećan i broj radnika , obrtnika i trgovaca, što znači ne agrarnog stanovništva. Veći gradovi imali su tradiciju koja je sezala duboko u srednji vijek pa i antiku, te su bili kulturna i gospodarska središta, ali najčešće kao enklave u ruralnim sredinama sa svojim specifičnim običajima i polu ruralnom privredom .Oni su najčešće bili i pomorske luke s manje ili više razvijenom pomorskom privredom, što im je omogućavalo i viši životni i kulturni standard nego u ostalim gradovima u unutrašnjosti. U njima se u 20-tim, a pogotovo u 30-tim godinama postepeno razvija turizam ,što je također utjecalo na njihovu ekonomsku i socijalnu strukturu pa i kulturne prilike.

U odnosima gradova i sela, posebno u gradovima u međuratnom razdoblju, javljaju se promjene kako u strukturi stanovništva tako i u svojevrsne urbanističke promjene. U selima se već u drugoj polovini 19 stoljeću javlja sređivanje imovinskih odnosa i s tim u vezi stvaranje zaokruženih imanja s jedne strane i s druge strane formiranje sela kao seoskih zajednice kuća i neovisnih o njima obradivih seoskih posjeda. Kuće s povrtnjacima su poslagane pokraj izvora vode, duž prometnica i organizirane kao seoske zajednice. Takav pristup urbanizacije sela uklapao se u nove trendove kapitalističkog sustava poljoprivrede i omogućavao širenje sela i njegov brži pristup tržištu u gradu. S obzirom da je industrija bila uglavnom sirovinska to su i u blizini tvornica građena posebni tip tvorničkih naselja koji su predstavljali svojevrsan tip naselja između grada i sela što je također utjecalo na strukturu oblikovanje sela u blizini takvih tvorničkih naselja.

Budući da su i na rubovima gradskih naselja osnivana industrijska postrojenja i u njihovim blizinama građena radnička naselja sa stanovima za radnike to se javljaju i posebni tipovi naselja iz kojih će nastati novi gradovi često njihovim povezivanjem sa susjednim selima ili uz gradove novi gradski dodaci kao posebni gradski kvartovi

-gradska predgrađa. I u novim gradskim i tvorničkim predgrađima javlja se novi urbanistički tip gradskog prostora sa modernijim sustavom stanovanja, koji je također prolazio svoje faze razvoja. U vezi s tim urbanističkim promjenama javlja se i novi tip stanovništva-industrijsko radništvo koji će vremenom prerast u gradsko utjecati na cjelokupnu strukturu stanovništva.

IMOVINSKI ODNOSI STANOVNIŠTVA U MEĐURATNOM RAZDOBLJU

U međuratnom razdoblju nastavljena su socijalno-ekonomska kretanja stanovništva započeta u ranijem razdoblju, ali u novim uvjetima. Naime, ulaskom u novostvorenu državnu zajednicu SHS izvršena je nova upravna podjela hrvatskih područja. Ukinute su ranije oblasti-županije i osnovani srezovi da bi se ujednačila mjesna samouprava u cijeloj državi, uglavnom prema geopolitičkim i prometnim odrednicama oko većih gradova. Srezovi su kao upravne institucije bili na razini ranijih kotareva. Banska Hrvatska podijeljena na 69 srezova, a Dalmacija na 13 i još pridodano 8 hercegovačkih. Uz srezove, kao upravne jedinice, bilo je još 16 gradova kao samostalnih upravnih jedinica. Broj stanovnika u srezovima varirao je od 10-50.000 te su bili uglavnom istovjetni s ranijim kotarevima pa se ipak mogu pratiti razvojne promjene u njima.

Ako se za analizu vlasničke strukture uzme sredina međuratnog razdoblja odnosno popis iz 1931.godine u Savskoj banovini bilo je ukupno 388.205 posjednika od kojih 311.766 u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu. U Primorskoj banovini bilo je 143.482, a u Dalmaciji 96.076 posjednika, od kojih je u Banovini bilo u prvotnoj produkciji 103.495. Najbrojniji samostalni posjednici bili su u bjelovarskom srezu (približnog 14.000), zatim u zagrebačkom (12.000), te u požeškom, koprivničkom, ivanečkom, đurđevačkom, garešničkom i brodskom s približno 10.000. U ostalim srezovima bilo je samostalnih posjednika od

2.000-7.000, a u nekim i manje.²³ Srezova s manjim brojem posjednika bilo je u ravničarskim krajevima, gdje s prevladavali veći posjedi i veleposjedi, a više ih je bilo u planinskim i primorskim krajevima Like, Gorskog kotara te primorja i dakako u Hrvatskom Zagorju, kao najnaseljenijem području sa pretežito malim posjedima. U Dalmaciji je teže razlučiti posjednički sloj po kategorijama, jer poljoprivrednici nisu u popisu bili posebno izdvojeni kao posebna kategorija, već popisani u ukupnom broju posjednika. U Splitskom srezu je na pr. bilo približno 20. tisuća posjednika, a u šibenskom 11.000, ali je za pretpostaviti da je ipak samostalnih posjednika bilo najviše u prvotnoj produkciji.

U ne agrarnoj privredi bilo je znatno manje samostalnih privrednika, jer je bilo i manje zaposlenih u tim djelatnostima. Osim toga bila je velika i njihova disperzija po gradovima i selima. Prema popisu iz 1931. bilo je u industriji i obrtu banskoj Hrvatskoj približno 38.000 samostalnih posjednika. U procesu rastakanja posjedovnih odnosa na selu javlja se među sloj sitnih posjednika, istovremeno i najamnih radnika u drugim djelatnostima, uglavnom u industriji. U agrarnoj privredi, ali i obrtu bilo je dosta članova porodice koji nisu mogli biti svrstani u najamne radnike, ali ni u posjednike. Najveći sloj posjednika bio je vrlo šarolik i odražavao posjedovne odnose u njihovoj tranziciji socijalnog raslojavanja, ali i složenosti samog statusa posjednika kao socijalne, a pogotovo klasne kategorije. U Primorskoj banovini bilo je približno 7.000 posjednika u industriji i obrtničkoj djelatnosti, a odnosi su bili isti. U ostalim djelatnostima-trgovini, novčarstvu i uslužnim djelatnostima bilo je u Banovini približno 14.700 samostalnih privrednika-posjednika, te u javnim službama i slobodnim zvanjima 3.000, što znači da je u tercijarnim djelatnostima bilo upola manje posjednika, nego u industriji i obrtu. Ukupno je u ne agrarnoj privredi bilo znatno manje posjednika nego u poljoprivredi. Relativno veliki broje osoba bio je bez određenih oznaka, koji su samostalno

²³ / Definitivni rezultati popisa stanovništva od marta 1931 godine, Beograd 1938

obavljali razne poslove, bilo kao nadničari ili zanatlije, zatim đaka šegrta, pa rentijera i penzionera. U toj je kategoriji raznovrsnih bilo je oko 50.000 ljudi, više žena nego muškaraca.²⁴

SPOJ	U 1.000/		1921		SAVSKA BANOVINA		1931		U	
	UKUPNO STANOVNIŠTVO	RADNO TKU	POSTO TKU	UZDRŽA VANO	POSTO TKU	UKUPNO	RADNOG	POSTO TKU	UZDRŽA VANO	POSTO TKU
MUŠKI	1.335	938	70,2	397	29,7	1.315	883	67,1	432	32,8
ŽENSKE	1.404	718	51,1	686	48,8	1.388	500	36	888	63,9
UKUPNO	2.739	1.656	60,04	1,083	39,5	2.704	1.383	51,1	320	48,8
1921-										
	POPISANI		DIO		PRIMORSKA BANOVINA		1931		U	
MUŠKI	161	108	66,8	53	33,1	442	275	62,3	166	37,6
ŽENSKE	166	60	36,6	105	63,3	459	155	33,9	303	66
UKUPNO	328	169	51,5	159	48,4	901	431	47,8	469	52,1
JUGOSLAVIJA										
	1921						1931			
MUŠKI	5.729	3.772	65,8	1.956	34.1/	6.891	4.445	64.5/	2.445	35.4/
ŽENSKIH	5.955	2.260	37,9	3.694	62	7.042	2.236	31.7/	4,805	68.2/
UKUPNO	11.684	6.033	51,6	5.651	48.3/	13.934	6.682	47.9/	7.251	52

SOCIJALNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA U PRIVREDNIM DJELATNOSTIMA

Seosko stanovništvo bilo je osnovna demografska masa i činilo 82% od ukupnog stanovništva. Godine 1900. u Banovini je bilo oko dva milijuna stanovnika vezanih uz poljoprivredu, a od toga oko jedan milijun privrednika, tj. onih koji su radili u poljoprivredi, a ostalo su bili

²⁴ / Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije za 1934-35 Beograd 1936

članovi obitelji. Među privrednicima jedna trećina, su bili posjednici imanja, a dvije trećine privrednika se javljaju kao pomoćnici, u što su ubrojani i članovi porodice vlasnika kao i pomoćna radna snaga. U ostalim privrednim djelatnostima omjer uzdržavanih i privrednika je znatno veći. U poljoprivredi je taj omjer bio 1:1 što pokazuje veliko korištenje ljudske radne snage, ali se stalno javlja i veliki višak zaposlenih u poljoprivredi te s obzirom na veličinu obradivih površina predstavljao latentan oblik nezaposlenosti. Posebno je taj oblik nezaposlenosti bio prisutan u kućnim zadrugama. Još 1910. g. u zadružnim gospodarstvima je živjelo 580.500 stanovnika, što je iznosilo jednu petinu ukupnog broja stanovnika u Banovini odnosno jednu četvrtinu seoskog stanovništva;²⁵

	1900	1910	1910	1921
ŽUPANIJE	CIVILNO	STANOVNIŠTVO	VOJNIČKO	HRVATSKA I SLAVON
UKUPNO BANOVINI	2.416,30	2.621,95	19,41	2.807,88
LIČKO-KRBAVSKA	209,341	204,71	737	199,539
MODRUŠKO-RIJEČKA	228,452	231,654	300	220,865
ZAGREBAČKA	480,24	515,014	2,339	484,831
GRAD ZAGREB	61,002	79,038	4,335	108,674
VARAŽDINSKA	266,518	293,612	203	291,168
GRAD VARAŽDIN	12,93	13,398	1,249	13,647
BJELOVARSKO-				
KRIŽEVAČKA	303,62	332,592	1,207	330,994
POŽEŠKA	229,361	265,272	1,582	260,089
VIROVITIČKA	24,93	241,042	348	242,597
GRAD OSIJEK	24.930/	31,388	2,883	34,485
				292.946-nije sve
SRIJEMSKA	366,66	397,103	2,931	popisano
MEĐIMURJE, KRK I				
KASTAV	?	?	?	125,51
DALMACIJA	593,784	645,604	?	NIJE POPISANO
ISTRA	356,24	423,045	?	?

²⁵/ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije n.dj. i Popis stanovništva od 31 siječnja 1921., n.dj.

Porast broja seoskog stanovništva od 1980-1910. g. iznosio je oko 30% /približno koliko i gradskog/, ali je nešto umanjen /za 4%/ u odnosu na druge kategorije stanovništva. Povećanje broja stanovništva s obzirom na kategorije zaposlenosti pokazuje lagani pad broja poljoprivrednog stanovništva i povećanje broja ne agrarnog stanovništva;²⁶

	I	II	III	IV	HV	VI	VII	vni	IX	X	XI	UKUPNO
1980.	84.6	0.1	8.0	1.2	1.0	1.7	0.8	0.6	0.8	0.7	6.5	2,201.927
1900.	82.0	0.1	8.3	1.5	1.4	2.0	0.8	1.4	0.9	0.8	0.8	2,107.364
1910.	78.8	0.2	9.7	1.9	1.7	A 14	0.9	1.8	1.0	0.9	1.0	2,695.877

Navedene granske grupe dijelile su se na niz podgrupa i pojedinačnih zanimanja, posebno u obrtu, zbog vrlo usitnjene ne agrarne privrede i neprivrednih djelatnosti. To je vrlo šarolik dijapazon koji pokazuje sliku tipičnu za prijelaz u industrijsko društvo s još velikim ostatkom obrtničke proizvodnje, profesionalne i proizvodne usitnjenosti, šarolikost koja je trebala putem industrijske proizvodnje da se sistematizira i fuzionira u veće granske skupine.

Za privrednu strukturu stanovništva u hrvatskim zemljama karakterističan je primarni sektor zaposlenosti, što je bilo obilježje primitivne i nerazvijene privredne sredine. Ako se tome doda i visok udio tercijarnog sektora, koji je relativno porastao u dvadeset godina za oko 90%, tada se dobiva slika zaposlenosti tipična za privredno nerazvijene zemlje. U Banovini je omjer zaposlenih u industriji i javnim službama iznosio 2:1, što je za privredni razvoj zemlje bio nepovoljan odnos i odražavao više političku nego ekonomsku komponentu u ekonomskom i društvenom razvoju. Ekonomska struktura zaposlenosti kao i opća demografska slika, posebno dinamike rasta stanovništva, imala je svoj socijalni i politički odraz u svim društvenim kretanjima tog vremena.

²⁶ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije..n.dj za navedene godine kao i slijedeće tablice

Isto tako je socijalna struktura bila odraz i društvenih odnosa tog vremena koji su utjecali na razvoj cjelokupne privrede i znatnim dijelom ga određivali. Neujednačeni i spori ekonomski razvoj u cjelini i stagnantni demografski odnosi, kao rezultat negativnih trendova i u dinamici stanovništva i njegovu socijalnom restrukturiranju, bili su u uzajamnoj korelaciji svih navedenih faktora.

		zaposleni	uzdržavani
Poljoprivreda	1890	84.63	84.49
	1900	84.29	79.32
	1910	78.36	79.20
Industrija	1890	7.44	8.88
	1900	6.52	10.28
	1910	9.56	10.17
trgovina i promet	1890	1.88	2.51
	1900	2.06	3.77
	1910	3.10	3.90
javne službe, vojnici, slobodne prof. i ostali	1890	6.05	4.12
	1900	6.73	6.65
	1910	8.98	6.73

Tablica pokazuje vrlo sporu socijalnu pokretljivost privrednih grupa stanovništva uslijed relativno sporog razvoja i rasta ne agrarne privrede. Smanjenje stope seoskog stanovništva u dvadeset godina iznosio je samo za 4 posto, a rast obrta industrije za 1,7%. U prvom desetljeću XX st. smanjenje broja seoskog stanovništva iznosio je samo 7 posto, uglavnom u ne posjedničkim kategorijama, kao što to pokazuje tabela:²⁷

	POSJEDNIKA, ZAKUPACA		ĆINOV NICI			GOSPODAR- STVENICI		SLUGE I OSTALI		POLJODJ. RADNICI
	I	NA DIO	POMOĆNICI	OBITELJSKI	PO GLAV NOM ZAN.	I	OSTALI			
1900	317,844	79,493	565	652,832	44,375	1.015,62	1,428	73,837		
1910	350,473	76.170-	531	490,019	43,426	840,492	0	55,189		

Smanjenje broja seoskog stanovništva u navedenom vremenu nije

²⁷ Isto

bilo ravnomjerno za sve socijalne kategorije na selu. Gornja tabela pokazuje povećanje broja posjednika, kao posljedica usitnjavanja posjeda, uglavnom zadruga, i smanjenje broja poljodjelskih radnika, uslijed njihova prelaska u industriju ili emigracije. Gornja tabela također pokazuje veliki udio najamne radne snage u poljoprivredi - oko 12% 1900. g. ili 10% u 1910. g., pa je u apsolutnim brojevima sloj tog seoskog proletarijata bio 1900. g. tri puta veći, a 1910. g. dva puta veći od broja obrtničkih i industrijskih radnika. Raslojavanje socijalnih kategorija stanovništva na selu bilo je još izrazitije s obzirom na posjedovne odnose. Dvije trećine posjednika bili su posjednici do deset jutara zemlje, a među njima je bilo oko 70% s posjedom do pet Jutara /toliko je na tim posjedima bilo i obiteljskih pomoćnika/. Budući da takav posjed nije mogao zadovoljavati i potrebe domaćinstva, taj polu proleterski sloj često je morao ići u najamni rad, pa je uz najamne radnike bez posjeda, zajednički s njima taj sloj najamne radne snage na selu iznosio dvije trećine seoskog stanovništva. U nekim gusto naseljenim krajevima poput Varaždinske županije iznosio je više.

Egzistencijalno je uz poljoprivredu bio vezan i dio ne agrarnog stanovništva i njom se bavilo oko 100.000 stanovnika kao uzgrednim zanimanjem. Trend socijalne diferencijacije na selu bio je izrazitiji nego u gradu i pokazivao je tendenciju brzog pregrupiranja socijalnih slojeva i klasnog raslojavanja na selu, ali su privredni uslovi sputavali taj razvoj. U cjelini socijalna diferencijacija stanovništva pokazuje relativno stagnantnu demografsku sliku odnosa agrarnog i ne agrarnog stanovništva, koja nije odgovarala stvarnim ekonomskim potrebama i uslovima života, odnosno egzistencijalnim demografskim postulatima.

Demografska kretanja koja su uslijedila poslije prvog svjetskog rata, odnosno u 20-tim i 30-tim godinama XX st., nisu se bitnije razlikovala od ranijih, u globalnim razmjerima tj. distribuciji naseljenosti i dinamici

demografskih kretanja, a ni u promjenama socijalne strukture stanovništva. Iako su odnosi bili približno slični ranijim, ipak su procesi unutarnjih socijalnih promjena, započeti u predratno vrijeme, nastavljeni u pravcu daljeg raslojavanja seoskog stanovništva. U hrvatskim pokrajinama je 1921. postotak seoskog stanovništva bio približno isti kao u predratno vrijeme. Do 1931. prosjek poljoprivrednog stanovništva bio je u Savskoj banovini 75.12 što je bilo nešto niže od jugoslavenskoj prosjeka, ali je u Primorskoj banovini bio viši i iznosio 34.54 posto, pa su u cjelini hrvatske zemlje bile na jugoslavenskom prosjeku od 76.30, te su pripadale u evropskim relacijama u zemlje s najbrojnijim seoskim stanovništvom u svojoj populaciji. Ne agrarnog stanovništva bilo je samo približno 24 posto, od čega samo 18 posto zaposlenih u industriji i obrtu i 5 posto u trgovini. Taj je dio stanovništva bio naseljen uglavnom u gradovima i manjim dijelom raspršen po selima uz industrijska poduzeća.

Radništvo kao posebna socijalna kategorija bilo je raspršeno po svim srezovima u relativnoj ravnomjernosti koja je 1931. prosječna 200-600 radnika. Bilo je nekoliko srezova s vrlo malim brojem radnika poput Pisarovine sa 59 radnika, ili Perušića s 87, srez Udbina s 44 radnika, ali to su bili manje više izuzetci. Srezova s nešto više od 1.000 radnika bilo je u Crikvenici, Karlovcu, Kastvu, Gradiški, Našicama, Đakovu, Sušaku, Valpovu, Vrbovskom, ali ni u jednom nije bilo više od 2.000, izuzev u zagrebačkom srezu gdje ih je bilo približno 3.000, a u samom gradu Zagrebu 33.700. U pokrajinskim gradovima, ili pokraj njih, postojali manji ili veći industrijski pogoni ili tvornice u kojima su radili radnici iz okoline. Takva su bila poduzeća u slavonskoj drvnoj i agrarnoj industriji, brodogradilišta u primorju i tvornice tekstila u Hrvatskom zagorju. Veliki broj obrtničkih radionica upošljavao je dosta kvalificiranih radnika-kalfi- i naučnika-šegрта, a industrijski pogoni uglavnom ne

kvalificirano radništvo. U Primorskoj banovini bilo je najamnih radnika uglavnom u priobalnom području-u brodogradilištima, industrijama, te u obrtničkim radionicama po gradovima, posebno u Splitu, Šibeniku, pa i drugim uglavnom otočnim gradićima, ali u razmjerno manjem broju. U primorju je bilo dosta i najamnih radnika u poljoprivredi-težaka.

Znatan je bio broj raznovrsnog povremenog ili putujućeg radništva koje se zapošljavalo kao nadničari, kućna služinčad i ostale vrste posluge, zatim sezonski radnici na poljoprivrednim radovima, u eksploataciji šuma, komunalnim i prometnim gradnjama. To su uglavnom bili nekvalificirani radnici iz onog viška seoskog stanovništva, koji nije nalazio egzistencije u poljoprivredi, pa su tražili druge izvore zarade. Njih je na pr. bilo u bjelovarskom srezu približno 10 posto od ukupno zaposlenih, odnosno oko 50 posto od najamnih radnika,-onih koji su radili « za plaću». U srezu Čabar bilo ih je dosta u šumskoj industriji kao radnika-drvosječa. Bilo ih je dosta u industriji kamena i gline i sličnim poslovima. U svim srezovima ova kategorija sezonskih radnika činila je 50 posto ukupne najamne radne snage, a ponegdje su bili i nekoliko puta brojniji od stalno zaposlenih radnika. Prema popisu iz 1931.odnos svih najamnih radnika uključujući i činovnike bio je po privrednim djelatnostima kako pokazuje tablica slijedeći:(u 1000)²⁸

PRIVREDNA DJEĻATNOST	ČINOVNICI	STRUKTURA STANOVIŠTVA PO PRIVREDNIM DJEĻATNOSTIMA						SVI UPOSLENI	SVI UZDR SAMOSTALNI I NAJAMNI
		SAVSKA		BANOVINA		KUĆNA POSŁUGA	SVI NAJAMNO UPOSLENI		
		I RADICI	NADNIČARI	I UČENICI U OBRTU	I OD NJIH UZDRŽAVANI				
POLJOPRIVREDA									
ŽENSKE	61	402	40,152	0	72	46,687	144,682	406,556	659,577
UKUPNO	2,952	2,832	92,455	21	616	98,876	255,519	1.039,57	992,591
U POSTOTKU SAMOSTALNIH U POS.	0.23	0.23	0,21	8,89	NEMA	0,59	90,08	100	
INDUSTRIJA I OBRT									
	183	11,75	3,839	1,647	4,059	21,476	59,377	30,201	117,406
	8,05	73,876	14,701	4,196	17,703	114,32	84,296	161,366	165,465

	7,04	64,62	12,85	12,68	3,61	100			
	4,98	4,57	9,107	8,99	2,6			100	
TRGOVINA	3,715	1,599	238	173	5,182	11,807	36,259	13,376	54,655
NOVČARSTVO	20,883	13,417	4,333	2,025	5,288	45,986	51,795	61,357	77.360/
PROMET	45,41	29,17	9,42	4.40/	1,14	100			
	3,39	2,19	7,06	3,307	8,61	74,41		100	
JAVNE SLUŽBE	8,298	437	579	11	5,144	14,469	28,858	15,297	31,653
SLOBODNA	33,427	12,596	1,767	56	5,284	53,071	40,549	56,141	44,409
ZANIMANJA I VOJSKA	62,97	23,73	3,32	0.10/	9,95	100			
	59,82	22,47	3,15	0,09	0,93	11,16		100	
OSTALI	231	1,232	3.100/	3	3,442	8,008	5,949	34,646	25,103
	715	3,266	8,384	14	3,532	15,911	8.820/	65,467	60,816
	4,49	4,98	52,69	0,08	22,19	100			
	1,09	4,98	12.80/	0,02	5,39	75,72		100	
UKUPNO	14,136	15,42	47,908	1,831	18,371	97,666	275,093	500,076	923,394
	66,124	106,027	121.630/	16,623	18,926	329,34	440,979	1.383,91	JEDAN MILI
	20,07	32,19	36,93	5,04	5,04	100			ČETRDESET
	4,77	7,66	8,78	1.20/	1,36	76,23		100	ETRISTO ČI

PRIMORSKA BANOVIINA

POLJOPRIVREDA

	0	27	8.740	0	17		8,784	140,311	388
	216	358	16,231	0	19		16,805	364,935	Ukupni
	1,28	3,13	96,58	0	0		100	100	
	0,05	0,09	4,44	0	0	4.60/UPOSLIENIH I			
						95.4 samostalni			
INDUSTRIJA I OBRT	111	1,136	1,001	216	357		2,911	4,988	32
	815	10,291	2,775	1,996	363	16.240/		25,363	UKUPNI
	5,01	63,36	17,08	12,29	2,23	100		100	
	3,21	40,56	10,93	7,86	1,43	64.0		100	
						55.9 samostalni			
TRGOVINA	422	125	18	10	802		1,377	2,047	24
NOVČARSTVO	2,26	3,48	762	153	815		7,47	12.800/	UKUPNI
PROMET	30,25	46,58	10.20/	2,04	10,91		100	100	
	17,65	27,18	5,95	1,19	6,36	58.3		100	
						41.6 samostalni			
JAVNE SLUŽBE									
SLOBODNA									
ZANIMANJA	A	1,702	209	134	0	998	3,043	3,278	14
ZANIMANJA I VOJSKA	9,179	5.640/	500	6	1,041		16,366	17,155	UKUPNI
	56,8	34,46	3,05	0	6,36		100		
	53,5	32,87	2,91	0	6,06	95.4		100	
						4.6 samostalni			
OSTALI	4	46	409	0	445		904	5,289	10
	28	471	1.120/	0	445		2,064	11,475	UKUPNI
	1,35	22,81	54,26	0	17,98		100		
	0,24	4,1	9,76	0	3,87	17.98		100	
						82.02samostalni			
UKUPNO S HERCEGOVA-	2,239	1,543	10,392	226	2,619		17,019	155,913	303
VAČKIM OPĆINAMA	13,488	20,24	21,388	2,155	2,683		59,954	431,732	UKUPNI

UKUPNO BEZ HERCEGO-
VAČKIH OPĆINA

9,982 14,028 1,418 1,418 2,311 42,091 281,526

Radništvo kao posebna socijalna kategorija stanovništva, bilo je najviše vezano uz industriju i obrt. Industrija je zapošljavala pretežno nekvalificirano radništvo, zbog njezine sirovinske proizvodnje, a kvalificirano radništvo je radilo pretežno u obrtu i nekim razvijenijim industrijama. Radništvo je u svim djelatnostima kao poseban geopolitičko-proizvodni sloj bilo je dosta lako pokretljivo i sklono emigriranju u predratno vrijeme, a u međuratnom vremenu teče preseljavanje u gradove u potrazi za poslom ili najčešće u ona mjesta u kojima je bilo industrijskih postrojenja, pa je u njima povećavalo i stanovništvo. Geografsko-privredna rasprostranjenost radništva ovisila je o rasprostranjenosti ne agrarne privrede, koje je bilo u svim krajevima, posebno u Savskoj banovini, a u Primorskoj u priobalju, s različitom gustoćom. Tako je na pr. u Ličko-krbavskoj županiji, koja je obuhvaćala područje Like i Pokuplja, bio podjednaki broj obrtnika i radnika, koji su uglavnom radili u obrtničkim radionicama. U toj županiji je na pr. u industriji željeza i kovina bilo uposljeno 170 osoba, a među njima samo 70 najamnih radnika, ostalo su bili obrtnici (108 kovača, a ostalo limari i bravari). Jedna veća industrija bila je tvornica tekstila u Dugoj Resi s približno 600 radnika i radnica. Sve ostale industrije u toj županiji bile su obrtničke ili manje manufakturne radionice te razne trgovine, što je sačinjavalo sitno-obrtničku strukturu ne agrarnog stanovništva, a industrijsko radništvo bilo je uglavnom polu proletarizirano seljaštvo okolnih sela. Bilo je županija u kojima je prevladavalo industrijsko radništvo kao na pr. u Modruško-riječkoj županiji. U njoj je omjer industrijskog prema obrtničkom radništvu bio 2:1 zbog relativno razvijene drvne industrije, koja je zapošljavala 1.500 radnika od ukupno 6.000 radnika, te tvornica papira u Sušaku s 270 radnika, a ostalo u više manjih i većih pilana. To su bili uglavnom ne kvalificirani radnici - seljaci s tih područja. Među kvalificiranim radnicima omjer je bio

obrnut. Najviše najamnih radnika je bilo u Zagrebačkoj županiji, ali i najviše obrtnika.

Socijalna struktura stanovništva s obzirom na teritorijalni raspored pokazuje također znatnu ne ravnomjernost već u predratno vrijeme, a u međuratnom vremenu je još povećanu. Teritorijalno-socijalnoj distribuciji stanovništva u oba razdoblja bila je zajednička i relativno slaba pokretljivost pojedinih socijalnih grupa, zbog sporog gospodarskog razvoja kako industrije tako i poljoprivrede. Osim toga, geo socijalna struktura stanovništva ovisila je i o prirodnim faktorima i uvjetima naseljavanja, prometnoj povezanosti pa i administrativnim podjelama. Svi su ti faktori u međuovisnosti utjecali na geo socijalni razvoj više stagnantno nego u pravcu bržih promjena geo socijalne strukture stanovništva. Razvoj industrija u pojedinim područjima relativno je sporo napredovao i mijenjao socijalne strukture u kojima je djelovao. Na nekim područjima stvarani su industrijski bazeni, tada uobičajeni u gospodarskim sustavima industriji razvijenih zemalja, ali su njihovi učinci na geo socijalnu strukturu okolnog stanovništva bili nedovoljni da bi znatnije pokrenuli masu agrarnog stanovništva na njegove značajnije promjene kako regionalno tako i globalno. Odnos radnog i uzdržavanog stanovništva, kao pokazatelj socijalnih odnos i stabilnost, odnosno nestabilnosti, u međuratnom je razdoblju dosta varirao i zbog velike ekonomske krize s početka 30-tih godina. Prema popisu iz 1921. postotak radnog stanovništva bio je nešto veći od uzdržavanog, jer to bio početak poslijeratne konjunktura, koja je trajala do sredine tog desetljeća. Stagnacija u drugoj polovini tog desetljeća i početak velike ekonomske krize na kraju 20-tih i početkom 30-tih znatno su se odrazili na zaposlenost stanovništva, pa u popisu iz 1931. javija se nazadak od čak 10 posto u odnosu na 1921. kako to pokazuje tablica: (u 1000.)²⁹

SPOL	U 1.000/		1921		SAVSKA BANOVINA		1931			
	UKUPNO	RADNO	U	UZDRŽA	U	UKUPNO	RADNOG	U	UZDRŽA	U

²⁹ / Statistički godišnjak..n.dj. za navedene godine

	STANOVNIŠTVO		POSTO TKU VANO		POSTO TKU		POSTO TKU VANOG		POSTO TKU	
	MUŠKI	1.335	938	70,2	397	29,7	1.315	883	67,1	432
ŽENSKE	1.404	718	51,1	686	48,8	1.388	500	36	888	63,9
UKUPNO	2.739	1.656	60,04	1,083	39,5	2.704	1.383	51,1	320	48,8

1 (popisani dio) Primorska banovina

	1921	POPISANI		DIO	PRIMORSKA BANOVINA		1931			
MUŠKI	161	108	66,8	53	33,1	442	275	62,3	166	37,6
ŽENSKIH	166	60	36,6	105	63,3	459	155	33,9	303	66
UKUPNO	328	169	51,5	159	48,4	901	431	47,8	469	52,1

	1921		JUGOSLAVIJA				1931				
MUŠKI	5.729	3.772	65,8	1.956	34.1/	6.891	4.445	64.5/	2.445	35.4/	
ŽENSKIH	5.955	2.260	37,9	3.694	62	7.042	2.236	31.7/	4,805	68.2/	
UKUPNO	11.684	6.033	51,6	5.651	48.3	13.934	6.682	47.9	7.251	52	

Za područje Primorske banovine podatci iz popisa 1921 nisu potpuni, jer dio nije bio popisan, već su podatci preuzeti iz popisa 1910., ali omjeri ipak pokazuju i za tu banovinu, kao i za Savsku, da je kriza s početka 30-tih znatnije utjecala na zaposlenost nego prosječno u cijeloj državi, te da je više pogodila žensko nego muško stanovništvo.

Ako se u uspoređi socijalna struktura stanovništva prema popisu iz 1931. tj. sredinom međuratnog razdoblja u Jugoslaviji i hrvatskim zemljama u njenom okviru, odnosno u Savskoj i Primorskoj banovini po tadanjoj administrativnoj podjeli, odnosi su bili slijedeći:³⁰

	SAVSKA BANOVINA				PRIMORSKA BANOVINA			
	UKUPNO STANOV.	POSTO	RADNO AKTIVNO	POSTO	UKUPNO STANOV.	POSTO	RADNO AKTIVNO	POSTO
Poljoprivreda	2.037	75,33	1.039	75,12	753	83,53	364	83,53
Industrija I obrt	326	12,08	161	11,66	57	6,39	25	6,39
Trgovina, novčarstvo , promet	138	5,13	61	4,43	36	4,09	12	4,09
Javne službe I sl. zanimanja, vojska	100	3,72	56	4,06	31	3,51	17	3,51
Ostali	201	3,7	121	4,3	34	3	28	3

³⁰ Isto

	U 1000		JUGOSLAVIJA	
	UKUPNO STANOV.	U POSTO	RADNO AKTIVNO	U POSTO
I	10.670	76,58	5.098	76,3
II	1.533	11	717	10,73
III	675	4,85	272	4,07
IV	567	4,08	305	4,58
V	1.055	4	425	4,45

U hrvatskim zemljama je još sredinom međuratnog razdoblja prevladavalo agrarno stanovništvo i postojala je velika razlika u strukturi zaposlenog stanovništva između grada i sela, odnosno gradskog i seoskog stanovništva, a ti su odnosi uglavnom ostali isti i do svjetskog rata.

Iako su navedeni podatci samo relativni, jer u prikazu nisu obuhvaćeni u cjelini područja hrvatskih pokrajina jednako za predratno kao za međuratno vrijeme, jer prikaz obuhvaća nova politički teritorijalna područja pa postoje manjkavosti u cjelokupnom prikazu, ipak pružaju približnu sliku demografsko-socijalnog razvoja u rasponu od početka do sredine XX stoljeća. Oni pokazuju relativno ravnomjeran ritam prirodnog demografskog gibanja u cjelokupnoj masi stanovništva. Ali ispod tog ravnomjerja javlja se niz unutrašnjih proturječja proizašlih uglavnom iz ekonomskog okvira u kojem je to stanovništvo živjelo i koji je odredio socijalno-demografsku strukturu. U njoj je također vladalo određeno ravnomjerje razvoja, ali je to ravnomjerje izazivalo i depresivne padove socijalnog položaja i životnog standarda dijela stanovništva. Naime, radništvo je u određenim ekonomskim odnosima bilo glavni potencijal, ali nije dobilo adekvatnu proizvodnu mogućnost, ni ekvivalentnu valorizaciju rada, odnosno standarda života.

U sporom demografskom rastu još je sporija bila izmjena socijalne strukture stanovništva u tom razdoblju. Socijalna

pokretljivost stanovništva bila je razmjerno spora, zbog više razloga, glavna su bila dva: sporo ekonomsko prestrukturiranje privrede u pravcu industrijalizacije i drugi- velike migracije radno sposobnog stanovništva u druge zemlje, najprije američke, a u međuratnom razdoblju i evropske. Za Primorsku banovinu značajan je opis prilika iznijet u raspravi «Privreda i radnici Dalmacije» iz 1929.g.kao Izvještaj sastavljen za Radničku komoru Dalmacije u kojem su opisane slijedeće okolnosti: « Od cjelokupnog broja stanovnika (3 županije na 12.732 km² ima 625.000 stanovnika) u varošima ili gradovima živi samo 86.000 sa 6.000 paupera koji pretežno žive u gradovima, a vode se u spiskovima seoskih općina ili svega 14.72 posto. Gradova i varošica ima ukupno 18... Stanovništvo Dalmacije podijeljeno je pretežno po zanimanjima na ove društvene grupe po slijedećem broju:

industrijalci, trgovci i obrtnici:	28.000 ili 4.48 %
ribarstvo i pomorstvo	75.000 ili 12.00
najamni radnici i namještenici	130.000 ili 20.80
stočari težaci	93.000 ili 14.96
poljoprivredni težaci	286.000 ili 45.76
državni službenici i namještenici	12.000 ili 2.00
ukupno	625.000 ili 100

Prema usporednim ciframa za godine 1912,1920 i 1928. u Dalmaciji je vidljiv osjetljiv proces diferenciranja stanovništva izazvanog pretežno pauperizacijom sela, naseljavanjem varoši, koje su za to vrijeme ojačale u broju stanovništva za 121 posto, znatnim pojačanjem broja trgovaca i obrtnika i velikim pojačanja broja radnika, a s druge strane opadanje ukupnog broje stanovništva, koje se preseljava u druge pokrajine i prekomorske zemlje.»³¹

³¹ Privreda i radnici Dalmacije, Privredna i socijalna struktura Dalmacije, Izvještaj radničke komore o radu 1928-1929.g. Uredio Bogoljub Ćurić

Uzevši u cjelini najamna radna snaga ili zaposleni unutar radnog stanovništva činili su 1931. približno samo njegovu jednu četvrtinu. Radnička klasa kao posebna kategorija u smislu neovisnih radnika, sa više-manje stabilnim radnim i društvenim statusom, iznosila je približno jednu trećinu među najamnim radništvom i samo oko 7 posto od ukupnog radnog stanovništva. Iako je ta kategorija radnog stanovništva imala osnovnu proizvodnu funkciju u industriji, a značajnu i u poljoprivredi, zbog velikog broja nadničara, ona je u cjelokupnom ekonomskom, a pogotovo u društvenom ,životu imala minornu ulogu. Odnos između najamnog radništva i kategorije samostalnih privrednika u svim djelatnostima pokazuje usitnjenost i nepovezanost privrede u veće proizvodne cjeline u Savskoj banovini, a još više u Primorskoj.

STANOVNIŠTVO U TERCIJARNIM DJELATNOSTIMA

Tercijarni sektor, kao pokazatelj ekonomske razvijenosti određene demografske sredine, javlja se u hrvatskim zemljama, zbog svoje strukture, u antipodom smislu svoje privredne funkcije. Bilo je to stanovništvo zaposleno u trgovini, prometu, javnim službama i slobodna zvanja.

U predratnim godinama u Banovini je bilo uposleno u trgovini i prometu 3.10 % stanovništva. U odnosu na ne agrarnu privredu u trgovini i prometu bilo je oko 5% uposlenih. I to stanovništvo je bilo zaposleno u usitnjenoj privrednoj djelatnosti, pa je i u trgovini prevladavalo

stanovništvo uposljeno u manjim specijaliziranim trgovinama mješovitom robom, dakle samo djelomice vezano uz obrt i industriju. Jedna trećina uposlenih radila je u sitničarskoj trgovini, a jedna trećina uposlenih u trgovini bili su 50%tni vlasnici trgovine, a najbrojnija kategorija među uposlenima u trgovini bili su pomoćnici i nadničari. U prometu su bili uposleni većinom kvalificirani radnici (oko 80%). Te dvije privredne grane, ključne za razvoj ne agrarne privrede, bile su usitnjene, mnogobrojne, relativno slabo razvijene i obrtničkog tipa, što se odražavalo i u demografskoj slici zaposlenih i u tim privrednim djelatnostima. Ostale kategorije tercijarnih djelatnosti bili su zaposleni u javnim službama, slobodna zvanja, vojska, posebni, umirovljenici, i svih je ukupno bilo oko 23.500 u stanovništvu. U toj grupi stanovništva posebnu su kategoriju činili pripadnici javnih službi i slobodna zvanja. To su bili činovnici i intelektualci zaposleni u zakonodavstvu, javnim službama, pravosuđu, bogoštovlju, nastavi, zdravstvu, razna umjetnička zvanja i intelektualci tehničkih znanosti. Odnos tih kategorija u Banovini u dinamičkoj pokretljivosti od deset godina (1900-1910) bio je slijedeći:³²

1900-djelatnosti		Privrednici	Svojad	Ukupno	Privrednici	Svojad	Ukupno	Zaposlenih sveukupno
Zakonodavstvo	1900	2	3	5	6	7	13	8/18
	1910.	2	1	3	9	8	17	5/20
Javna uprava	1900.	4.453	7.496	11.949	3.215	5.185	8.400	7-666 20.349
Ukupno	1910.	5.357-	8.670-	14.027-	3.718-	5.874-	9.592-	9.075 23.619
Autonomna javna uprava	1900.	3.693	6.027	9.720	2.129	4.005	6.134	5.822 15.854
	1910.	4.211-	6.708-	10.9109-	2.468-	4.614-	7.082-	6.679 18.001
Zajednička javna uprava	1900.	760	1.469	2.229	1.086	1.180	2.266	1.846 4.495
	1910.	1.146-	1.962-	3.108-	1.250-	1.260-	2.510-	2.396 5.618
Pravosuđe	1900.	1.938	3.336	5.274	530	949	1.479	2.468 6.753
	1910.	2.540-	3.752-	6.292-	535-	1.009-	1.511	3.075 7.836

^{32/} Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, Zagreb, 1912

Bogoštolje	1900.	2.447	2.073	4.520	247	472	719	2.694 5.239
	1910.	2.765-	1.949-	4.714-	348-	521-	869-	3.131 5.583
Nastava	1900.	3.614	5.150	8.764	291	546	837	3.905 /9.601
	1910.	4.435-	5.895-	10.330-	331-	672-	1.003-	4.766 11.333
Zdravstvo	1900.	1.339	1.603	2.942	315	132	447	1.654 3.389
	1910.	1.641-	1.873-	3.514-	487-	182-	669-	2.128 4.183
Zdravstveni i drugi zavodi	1900.	70	129	199	168	255	423	238 662
Op. int.	1910.	238-	295-	533-	170-	338-	508-	408— 1.041
Književnost i umjetnost	1900.	284	311	595	45	23	68	329 /663
	1910.	345-	287-	632-	94-	82-	176-	439 /808
Ostala slobodna. Zvanja	1900.	383	684	1.067	14	14	28	397— 1.095
Zvanja	1910.	487-	779-	1.266-	44-	85-	129-	531 -1.395
Ukupno	1900.	10.077	13.289	23.366	4.831	7.583	12.414	
	1910.	17.810	23.601	41.311	5.736	8.551	14.507	23.546 55.818

Neprivreda je u dinamičkom rastu u 10 g. povećala broj uposlenih za oko 50%, odnosno 2,5 puta više od porasta broja zaposlenih u industriji, a njihov broj je iznosio 20% u odnosu na industrijsko radništvo. Privredno aktivne društvene djelatnosti /nastava, zdravstvo, znanost i umjetnost/ imale su 1910. g. oko 35% aktivnog radnog stanovništva unutar navedene kategorije stanovništva i njihov je rast iznosio samo 30%. Potrebe su bile znatno veće što pokazuje odnos zaposlenosti u tim službama i broj stanovnika, odnosno socijalna pod struktura stanovništva kao i zdravstveni zaštita i pismenost stanovništva.

Činovnici su bili relativno malobrojna kategorija radnog stanovništva. Najviše činovnika je bilo u gradovima i administrativnim centrima vezano uz raznovrsne upravne poslove, ali ni u tim sredinama nije bilo u znatnijem broju osim u Zagrebu, Osijeku, Varaždinu, Karlovcu gdje ih je

bilo približno 20 posto od zaposlenih. U nekim manjim gradovima bilo je činovnika od 100 do 200 u prosjeku. Najviše činovnika bilo je zaposleno u javnim službama, zatim u trgovini, novčarstvu i prometu. U industriji je bilo uposleno samo 15 posto od sveukupnog činovništva, ali je i to u odnosu na prijeratno razdoblje bilo znatno povećanje, mada i relativno, jer je broj činovnika u međuratnom razdoblju iznosio u industriji samo približno 5 posto, odnosno 10 posto ukupne najamne radne snage. U trgovini, novčarstvu i prometu omjer činovnika i ostalih zaposlenih bio je približno jednak. S obzirom na geografsku rasprostranjenost bilo je srezova sa manje ili više činovnika, ali nigdje ispod 100, osim u srezu Udbina, gdje ih je bilo 88. Najviše činovnika je bilo u zagrebačkom srezu-1.200, a prosječno je po srezovima bilo 200-400 činovnika. Oni su predstavljali i poseban društveni sloj sa znatno većim plaćama od ostalih radnika i uz slobodne profesije-liječnike, advokate, učitelje i svećenike znatno utjecali na kulturni i politički, pa djelomice, i privredni život na svojim područjima.

U međuratnom razdoblju je s porastom ne agrarne privrede porastao i broj stanovništva u tercijarnim djelatnostima kao i državnoj upravi. Njihova je najveća koncentracija bila u većim gradovima. Prema popisu 1931 g. u Zagrebu je bilo uposleno u području poljoprivredne djelatnosti, industrije, obrta, trgovine, kredita i saobraćaja i drugim zanimanjima 23.573 činovnika, u Osijeku 3.781. u kategoriji činovnika. Približno toliko (3.280) bilo je u Splitu, a u ostalim gradovima manje.³³

³³ Definitivni rezultati popisa stanovništva od marta 1931 g. g., Beograd 1938

PISMENOST STANOVNIŠTVA

Pismenost stanovništva u tijeku pola stoljeća, od 80-tih godina XIX stoljeća do kraja 30-tih XX st., obilježava također jedna razvojna linija spora i postepena te ovisna o potrebama društva, državnoj politici kao i o interesu stanovništva za obrazovanjem. Godine 1885 u Banovini je bilo 1.245 osnovnih škola ili 0.30 posto na 1.000 stanovnika i u narednih dvadeset godina do 1905. njihov je broj povećan samo za 250 te je iznosio 0.57 na 1.000 stanovnika. Nepismeno je bilo pola stanovništva ili 47,4% posto i njihov je broj varirao ovisno o ekonomskoj i kulturnoj razvijenosti nekog kraja. Godine 1910. u Banovini je bilo 1.600 osnovni škola na 300.000 djece obvezne na osnovno školovanje od 4 godine, ali je školu polazilo samo dvije trećine te djece. Srednju školsku spremu od 4 razreda imalo je samo 6.1 posto pismenih, a od 8 razreda- odnosno potpunu srednju školu samo 2,1 posto pismenih. Kako po pismenosti tako i srednjoj i višoj naobrazbi bilo je znatno više muškaraca nego žena, one su činile samo 30 posto pismenih srednjoškolski obrazovanih stanovnika.

U malom broju fakultetski obrazovanih žene su bile još malobrojnije. Među ženama je bio i veliki postotak nepismenih. Općenito je najviše nepismenih bilo u Ličko-Krbavskoj županiji (74,4) i Zagrebačkoj (60,2) a najmanje u Srijemskoj. Porast pismenosti u 30 godina iznosio je približno 18 posto, a u 50 godina 60 posto kako pokazuje tablica:³⁴

GODINA	ČITA I PIŠE		SAMO ČITA		NE ČITA NI PIŠE	
	MUŠKI	ŽENSKJE	MUŠKI	ŽENSKJE	MUŠKI	ŽENSKJE
1880	31,51	18,45	0,6	1,62	67,89	79,93
1890	39,36	25,25	0,48	1,23	60,16	73,52
1900	52,45	35,97	0,75	2,14	46,8	61,89
1910	49,28	36,47	0,92	1,62	49,28	61,92

Radno aktivno stanovništvo bilo je također većim dijelom nepismeno

³⁴ Školstvo u Hrvatskoj od njegova početka do konca 1895. nacionalnih manjina bio znatno manji. Najmanje nepismenih bilo je među Slovencima i Česima. Pregled humanitarnih i kulturnih zavoda. Sastavljen je po službenim podacima prigodom milenijske izložbe u Budimpešti 1996, Zagreb 1896, I Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije za 1910. godinu, Zagreb, 1912.

kako pokazuje tablica:³⁵

nepismenost radno aktivnog stanovništva							preko
Godine starosti							60
Godina	15-19	20-24	25-39	40-59	uk15-50	nepoznate	
Muški	24.72	21.39	29.90	46.83	33.49	62.17	
Ženski	40.62	44.10	50.24	65.73	52.60	61.77	

Ako se analizira nepismenost u vremenu pred prvi svjetski rat po pojedinim područjima pokrajina Hrvatske i Slavonije tada se može konstatirati da su najviše nepismenih imala ekonomski pasivna područja. S obzirom na nacionalnu pripadnost najveći postotak nepismenih bio je kod pripadnika hrvatskog ili srpskog jezika, jer je njih bilo najviše, dok je kod nacionalnih manjina bio znatno manji. Najmanje nepismenih bilo je među pripadnicima slovenske i češke nacionalnosti/26, odnosno 25 nepismenih/ i među njima je bio i najveći postotak s višom naobrazbom. Pismenost nacionalnih manjina bila je djelomice uzrokovana njihovom relativno stabilnim ekonomskim odnosima kao i nastojanjem za očuvanjem nacionalnog identiteta. U Istri je bilo 58.9 % pismenih i 39.8% onih koji su znali samo čitati, a u Dalmaciji 36.5% pismenih i 62.8 onih koji su znali čitati.³⁶

Velika nepismenost stanovništva bila je u neskladu s relativno za to vrijeme razvijenim sistemom školskih institucija obrazovanja. Taj raskorak nastao je uglavnom zbog nedovoljne financijske potpore školstvu općenito, a posebno osnovnom. Još 1913.g. jedna trećina školskih obveznika nije pohađala osnovnu školu. Činjenica da veliki dio djece nije bio obuhvaćen osnovnom obrazovanju govori podjednako o nedovoljnoj brizi za osnovno školstvo kao i o materijalnim poteškoćama za njegovo provođenje. Srednje, a djelomice i visoko školstvo, bilo je relativno razgranato po stručnim profilima, ali s ograničenim brojem škola i njihovih polaznika. Naime,

³⁵ Statistički godišnjak ...n.dj. II, str.42-44

Problemi opismenjivanja, odnosno nepismenosti, bili su znatni i opterećivali su društvo u cjelini u njegovu daljem razvoju u pravcu industrijalizacije i racionalizacije proizvodnje pa i kapitalističke, jer su i u njoj bili potrebni pismeni i obrazovani radnici. Iako je u međuratnom razdoblju pismenost stanovništva povećana, ostale su velike razlike u teritorijalnoj rasprostranjenosti i pokazivala ekonomsku dimenziju tog procesa i tog problema. U Savskoj banovini je najviše pismenih bilo u gradovima i u tome je prednjačio Zagreb kao ekonomsko, upravno i kulturno središte. U Zagrebu je 1931.godine bilo 93.5 posto stanovništva pismenih, a u zagrebačkom srezu 76.6 posto, što je bio znatno veći postotak nego u drugim srezovima zagrebačke županije. U njima je pismenost bila ispod prosječna ili uglavnom 65 posto. Isto je bilo i s gradom i srezom Varaždinom te okolnim srezovima. U većini gradova pismenost je iznosila 80-90 posto: Bakar 92 posto, Bjelovar 86, Brod na Savi s 88, Sušak 91, Karlovac 84, Osijek 89, i drugi. I neki pasivni krajevi imali su relativno visoku pismenost stanovništva kao na primjer srezovi Čabar i Delnice u Gorskom kotaru u kojima je pismenost bila 87 i 91 posto. To je područje gravitiralo prema Primorju s kojim je imalo dobre poslovne i trgovačke veze. Primorje pa i neki otoci su također imali visoki postotak pismenosti -od 74 do 80 posto.³⁸

Najmanje pismenih, odnosno najviše nepismenih, bilo je u Savskoj banovini na područjima ranije Vojne krajine i onima koja su se nadovezivala na primorsko područje- u Dalmatinskoj Zagori. Ta su područja bila ekonomski nerazvijena ,prometno slabo povezana s ostalim dijelovima pa je pismenost iznosila samo 34 posto u Slunju ili 36 u Donjem Lapcu i Gračacu, 53 u srezu Gospić. Kao oaza pismenosti na tom području bio je grad Petrinja u kojem je bilo i srednje i visoko školskih ustanova te je imao 85.3 posto pismenosti. Međutim u srezu Petrinja pismenost je bila samo 51 posto, što je ipak bilo više nego u drugim srezovima tog područja. U gradu Sisku je također većina građana bila pismena-83.7 posto, a srez isto

³⁸ isto

relativno dobrih 62 posto. Sisak je bio i važno gospodarsko središte ne samo svojeg sreza, već i cijele Posavine pa i dijela Pokuplja, ali nedovoljno da jače utječe na južna područja Krajine. U cjelini je taj geografski pojas ranije Vojne krajine ostao i u međuratnom razdoblju nerazvijen, kako ekonomski tako i kulturno, s obzirom na pismenost. To su bila uglavnom područja s nacionalno izmiješanim stanovništvom, pretežno u podjednakim omjerima srpskog i hrvatskog, i samo je u nekim mjestima prevladavalo srpsko stanovništvo-Gračac, ali je teško ustanoviti koja je narodnost na tom području bila pismenija, odnosno ne pismenija, zbog nedostatnih statističkih podataka iz tog popisa.

U području Slavonije, koje je bilo ekonomski bogato, ali i s brojnim siromašnim stanovništvom, pismenost je bila u većini srezova približno 76 posto, dok je u gradovima dosizala i 80 posto. Međimurje je imalo visoki postotak pismenosti te je na primjer u Čakovcu iznosila 84 posto.

U Primorskoj banovini u njenom zaleđu opismenjivanje je provedeno sporije pa i među školskim obveznicima, što je svakako utjecalo i na ukupnu pismenost. U Primorskoj banovini je 1931.samo 56 posto djece u dobi od 11- 14 godina bilo pismeno, što znači da 44 posto djece nije pohađalo školu ma da je bilo obavezno, a do 24. godine starosti samo je 50 posto bilo pismeno. Razlozi su bili više vrstni, a među njima svakako je bio najvažniji ekonomski, jer su to pasivni krajevi, s raštrkanim i malim selima s nedovoljnim brojem osnovnih škola, a djeca su već u najranijoj dobi počela raditi, makar kao pastiri.

Ako se sagledava pismenost u Savskoj banovini u cjelini u međuratnom razdoblju, može se ustanoviti veliki napredak u opismenjivanju stanovništva do popisa iz 1931.,ali su i dalje prisutne velike razlike u teritorijalnoj distribuciji pismenog stanovništva. Također su još uvijek ostale velike razlike u opismenjivanju ženske i muške populacije, uglavnom na ranijim razinama. Kod školske djece su te

razlike bile manje izražene te su iznosile samo 6 posto, dok su kod starije populacije bile znatno veće. Pismenost u Savskoj banovini bila je početkom 30-tih godina prema popisu iz 1931 godine slijedeća u postotcima po teritorijalnoj distribuciji:-za kraj tog desetljeća nema popisa-³⁹

SREZOVI	UKUPNO STANOVNIKA	UKUPNO PISMENIH	MUŠKIH	ŽENSKIH
BAKAR	1,576	92,7	94,2	91,2
BJELOVAR GRAD	8,115	73,9	79,4	68,7
BJELOVAR	7,523	86,5	90,2	82,7
BRINJE	3,734	48,4	62,4	38,1
BROD	32,334	82,8	86,3	79,5
GRAD BROD	9,595	88,1	92,5	83,6
CRIKVENICA	7,388	79,7	92	71,9
ČABAR	6.370/	91,4	93,2	90,1
ČAKOVEC	1,658	87,3	90./	84,8
ČAZMA	22,128	74,4	81,1	67,9
DARUVAR	20,226	87,5	83,5	73,8
DELNICE	12,765	87,4	92	83,6
ĐAKOVO	30,734	81	82,9	79,2
ĐURĐEVAC	33,538	82,9	85,5	80,3
GAREŠNICA	18,163	77	82,2	72,1
GLINA	14,383	44,1	67,8	23,6
GOSPIĆ	12,138	53	73,2	37,7
GRAČAC	6,584	36,2	59,5	16,2
GRUBIŠNO POLJE	12.700/	69,2	77,5	61,2
IVANEC	32,286	65,6	75	56,4
JASTREBARSKO	19,175	72,1	80.5	65,4
KARLOVAC GRAD	19,669	65	74,4	57,3
KARLOVAC	14,466	84,8	89,4	79,9
KASTAV	7,128	84,7	90.8	79
KLANJEC	15,979	79,2	85,5	73,1
KOPRIVNICA GRAD	27,928	80,4	82,9	78
KOPRIVNICA	6,767	87,9	89,9	86
KORENICA	3,903	40/	61	23,5
KOSTAJNICA	11.140/	53,6	73,6	36
KRAPINA	15.160/	62,9	76,4	50,4
KRIŽEVCI	31,365	73,2	81,2	63,7
GRAD KRIŽEVCI	4.750/	82,7	88,1	77,5
KRK	11,901	76,9	80,6	74
KUTINA	15,416	73,7	81,5	66,1
LUDBREG	18,195	82,8	85,8	79,9
NAŠICE	25,703	71,8	77	66,7
NOVA GRADIŠKA	3.330/	77,9	82,3	73,8

³⁹ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije...n.dj.

GRAD NOVA GRAD.	3,165	89,5	94	85,2
NOVI	3,916	61,6	68,9	56,9
NOVI MAROF	17,057	65,5	77,3	54,7
NOVSKA	17,146	77,6	85,1	70,8
OGULIN	17.890/	55,7	70,5	42,3
OSIJEK	18,506	74,2	79,2	69,4
GRAD OSIJEK	30,083	89,2	91	87,5
OTOČAC	11,752	50,3	69,3	33,9
PERUŠIĆ	5.230/	40,3	60,7	24,6
PETRINJA	12,707	51,8	69,7	35,6
GRAD PETRNJA	3,887	85,3	89	81,4
PIAROVINA	5,713	49,8	63,9	37,8
POŽEGA	27,251	68,8	74,8	63
GRAD POŽEGA	5,089	86,6	87,6	85,5
PREGRAĐA	16,869	73,6	81,3	66,5
PRELOG	28,048	90,7	73,2	89,9
RAB	6,305	62,7	73,2	54,3
SAMOBOR	11,611	62	70,7	53,7
SENJ GRAD	3,142	42,7	59,4	29,2
SENJ	1,926	82,1	93,3	73,9
SISAK	15,082	69,1	76,6	62,1
GRAD SISAK	7,301	83,7	83,3	78,8
SLATINA	20,977	65,3	72,7	58,2
SLUNJ	10,303	34,5	53,5	17,8
SUŠAK	11,866	84	88,3	80,6
GRAD SUŠAK	12,254	91,8	94,3	89,3
SV.IVAN ZELINA	17,087	64,5	78,5	51,1
UDBINA	2,783	35,7	59,9	17,3
VALPOVO	14,35	77,3	78,4	76,2
VARAŽDIN GRAD	25,055	77,4	83,2	72
VARAŽDIN	10,342	87,7	90/	85,4
VELIKA GORICA	16,908	63,3	72,8	54,8
VINKOVCI	21,661	81,2	82,9	79,5
VIROVITICA GRAD	19,711	72,7	78,3	67,5
VIROVITICA	6,946	85,6	87,6	83,5
VOJNIĆ	11,918	45,6	65,9	27,9
VRBOVSKO	8.909	74,7	82,5	68,1
VRGINMOST	9,892	38,4	64,6	16,4
VUKOVAR	20.800/	78,1	83	73,3
GRAD VUKOVAR	7,716	90,3	93,6	87,4
ZAGREB	36,13	76,6	83,9	69,4
GRAD ZAGREB	147,267	93,5	95,6	91,6
ZLATAR	24,965	69,2	80/	59,7
ŽUPANJA	21.080/	78,8	80,7	77

	PRIMORSKA	BANOVINA		
BENKOVAC	12,614	32,8	47,4	16,6
BIOGRAD	10.854	53,7	65,5	43,5
BRAČ	9,573	73,5	77,2	70,5
HVAR	13,275	73,7	83,3	66,3
IMOTSKI	10.190	34,2	51,7	19,9
KNIN	39,996	30,7	44,4	16,7

KORČULA	11.670/	74,8	87	65
MAKARSKA	11,027	57	4	45,8
METKOVIĆ	7,627	79,4	82,3	62,8
PREKO	10,771	69,4	82,3	60,3
SINJ	14,016	33,9	47	21
SPLIT	56,302	59,1	69,3	49,2
ŠIBENIK	25,377	52,9	65,9	40,4
HERCEGOVAČKI SREZOWI				
BUGOJNO	1,229	19,1	28,9	9
DUVNO	2,606	15	24,8	5,2
KONJIC	4.870/	22,6	35,9	8,8
LIVNO	5,442	24,2	37,3	12,1
LJUBUŠKI	9,107	28,1	47,6	11,3
MOSTAR	22,177	38,6	56,8	20,6
PROZOR	5		22,3	13,9
STOLAC	9,126	33	57,7	11,5

U Primorskoj banovini postojale su velike razlike pismenost među stanovništvom, dapače još veće u prosječnim razmjerima i geografskoj rasprostranjenosti nego u Savskoj banovini. Najviše nepismenih bilo u Dalmatinskoj Zagori i posebno u hercegovačkim srezovima .U srezu Knin bilo je sarm 3o posto pismenih, Imotski 34, a u srezu Konjic samo 22.6, Livno 24.2 posto, Bugojno samo 19.1 posto i u srezu Mostar u kojem je bio grad Mostar kao gospodarsko i kulturno središte Hercegovine, pismenost stanovništva bila je samo 38 posto. Ta gorska pretežno stočarska područja, imala su samo 38.posto pismenih s mješovitim sastavom stanovništva i ekonomski vrlo zaostala. Stanovništvo se bavilo uglavnom tradicionalnim katunskim stočarenjem, dakle bilo je pokretljivo ,i opismenjivanje u širim razmjerima otpočelo je uglavnom u međuratnom razdoblju, što pokazuje veliki broj nepismenih među starijom populacijom. Tako je u srezu Bugojno među starijim od 24 godine pismenih bilo samo 10 posto, a među ženama samo 5 posto. Slično je bilo i u drugim srezovima tih područja, iako je bilo i razlika. Vjerojatno je tradicionalni način privrednog i kulturnog života bio odlučujući kao i nedovoljna briga javnih vlasti za opismenjivanje djece u predratnom kao i poslijeratnom razdoblju u tim područjima. U Primorskoj banovini je na primjer. na nekim otocima bila veća pismenost nego u priobalju pa i priobalnim gradovima. Tako je na primjer na otocima Braču,

Hvaru i Korčuli pismenost stanovništva iznosila 71-73 posto, dok je na primjer u splitskom srezu bila 59 posto ili šibenskom samo 53 posto. Bogatiji otočani su mogli i po manjim mjestima na otocima osnivati škole, a i tradicije škola koje su tamošnji benediktinski samostani vodili utjecali su na veću pismenost stanovništva.

OSNOVNO ŠKOLSTVO

Školstvo, kao i ostalo obrazovanje u hrvatskim zemljama, bilo je sve do sredine XVIII stoljeća pod ingerencijom crkve, uglavnom provođeno u samostanima i za potrebe odgoja svećenika, a nešto osnovnog obrazovanja stanovnika bilo je uz župne crkve. Prve temelje modernom školstvu postavljeni su reformama u vrijeme vladanja Marije Terezije, kad je 1776. g. osnovano Zagrebačko školsko okružje i osnovana Kraljevska akademija i glavna gimnazija u Zagrebu. Međutim, uvođenje osnovnog obrazovanja bilo je sporo pa je za područje banske Hrvatske u narednih sto godina do hrvatske 1885. ipak osnovano 1.3000 osnovnih škola, što je bilo jedna škola na 1.700 stanovnika ili na 38 prostornih kilometara. Dakako da je njihov raspored ovisio o nizu činioca počevši od geografskih uvjeta i gustoće stanovništva pa do ekonomskih mogućnosti. Godine 1894 uspostavljen je u jednoj zagrebačkoj školi i jedan razred za djecu s poremećenim ponašanjem (popravilište) i osnovano nekoliko dječjih vrtića. Položeno na tim osnovama, djelovalo je školstvo u hrvatskim pokrajinama sve do prvog svjetskog rata pa i u međuratnom razdoblju. Školske godine 1910.u

pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 369 tisuća djece obvezne na osnovno školovanje, što je bilo približno 40 tisuća više nego 1905. te je iznosilo 15 posto ukupnog stanovništva. Po pojedinim županijama taj je omjer iznosio od 10-19 posto, a najviše ih je bilo u zagrebačkoj i varaždinskoj županiji te srijemskoj, jer u njima bilo i najviše stanovnika. Od te djece školu je redovito pohađalo samo 217 tisuća, što znači što znači samo 60 posto, od kojih su dvije trećine bili dječaci, što također pokazuje da je samo približno 40 posto ženske djece pohađalo osnovno obrazovanje.

Po svojoj strukturi osnovno obrazovanje obuhvaćalo je 4 razreda osnovne škole i dvije godine "opetovnice". U prvom dijelu su djeca učila osnove pismenosti i računanja te osnove poznavanja prirode i društva, a u opetovnici nešto povijesti, zemljopisa, osnove prirode, opisivanje, a što je bilo uglavnom prepušteno volji i znanju učitelja, jer nije bilo posebnih udžbenika već samo čitanka raznovrsnog sadržaja. Osim ovih osnovnih škola postojale su posebne i bile su nastavak osnovnih škola, uglavnom u gradovima. One su bile svojevrsan pandan opetovnicima u selima. U višim osnovnim školama ili zvanim građanskim ili realkama, djeca su proširivala osnovno obrazovanje i učila jedan strani jezik.

Običnih osnovnih ili pučkih škola bilo je 1910. približno 1.600, što je u odnosu na 1905. bilo je 120 škola više. Naime, u 90-tim godinama, a posebno početkom XX stoljeća, znatno je povećan broj osnovnih škola kao i nastojanje za opismenjivanjem mlađe generacije, zbog potreba za većim znanjem u cijelom gospodarstvu pa i poljoprivredi, a posebno u industriji. Prosječno je otvarano godišnje od 10-20 škola i u 25 godina od 1895-1910. otvoreno ih je 300. Opetovnice i više pučke škole bile su obavezne, ali ih je pohađalo relativno malo djece, tako da je osnovna škola u suštini imala zadaću opismenjivanja odraslog stanovništva više nego proširivanje znanja djece nakon osnovnih četiri razreda. Godine 1910. u nižim pučkim školama bilo je

217 tisuća djece, a opetovnicu je polazilo 43 tisuća. U prosjeku je opetovnicu, koja je također bila obvezna, pohađalo 50 posto završenih pučkoškolaca. Visoka osnovna škola trajala je 4 godine, ali je pohađalo samo 25 posto đaka. Godine 1910. polazilo ih je 4.200 učenika u 33 razreda u nekoliko gradova.

S obzirom na pravni status osnovnih škola najviše su ih financirale javne vlasti i pohađalo ih je 90 posto učenika. Financiranje novih pučkih škola namicano je iz javnih sredstava te je iznosilo 2.35 post po stanovniku od ukupnih državnih troškova. Znatno dio financijskih sredstava namican je i iz raznih zaklada, a najviše sredstava trošeno je za plaće namještenika. Osim državnih škola bilo je i javnih vjerskih škola te privatnih škola. Isti odnos bio je i u višim pučkim školama kako u predratnom tako i u međuratnom razdoblju.

Na osnovnim ili pučkim školama predavali su učitelji koji su završili učiteljske škole i 1910 bilo ih je 3.080 i među njima 60 posto muškaraca. Najviše ih je bilo u javnim državnim pučkim školama, jer je takvih škola bilo najviše. U 90-tim godinama osnovan je i prvi dječji vrtić ili «zabavište» ili čuvalište djece. 1910. bilo je 24 takva «zabavišta» i u njima je bilo smješteno 2.100 djece i za njih je brinulo 57 odgajatelja.⁴⁰ Također su osnovana i dva posebna zavoda: Zavod za gluhonijemu i slijepu djecu u Zagrebu s 63 i 25 učenika, te Zavod sv. Vida za naobrazbu odraslih slijepih sa 16 pitomaca.

U Istri i Dalmaciji u priobalju školstvo je bilo relativno dobro razvijeno i raspoređeno-u Istri je 80 posto školskih obveznika pohađalo školu, a u Dalmaciji čak 93.5 posto. Bilo je osim državnih dosta i privatnih škola: u Istri 40.9 posto a u Dalmaciji 24.2 posto. U Istri je u 285 osnovnih škola-u prosjeku jedna škola na 1.688 stanovnika, a u Dalmaciji 464 škole u prosjeku

⁴⁰ Navedene statistike

jedna škola na 1.478 stanovnika. U istarskim školama bilo je obuhvaćeno približno 46.700 učenika a u dalmatinskim 57.900, a podučavalo ih je 1.318 učitelja. U Istri je bilo i nekoliko srednjih škola, a u Dalmaciji manje i u njima dosta učenika za umjetnička zanimanja. S obzirom na dosta heterogeni nacionalni sastav učenika u Istri je bilo najviše polaznika škola na talijanskom jeziku-48 posto, zatim 37 na hrvatskom ili srpskom i 14 posto na slovenskom jeziku. O pismenosti stanovništva Istre i Dalmacije govori i podatak o vrlo brojnoj štampi. U austrijskom primorju u koje je pribrojena i Istra i Dalmacija, izlazilo je 36 novina od kojih 26 političkih na hrvatskom ili srpskom jeziku i 8 na talijanskom.⁴¹

U međuratnom razdoblju osnovno školstvo je u 20-tim godinama malo napredovalo. U školskoj godini 1928/9. bilo je pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji 1600 osnovnih, škola kao i prije rata, ali je povećan čak udvostručen broj opetovnica. U Primorskoj banovini bilo je 460 osnovnih škola i 93 produžnih škola i u njima je obrazovano 200, odnosno 48 tisuća djece a u produžnim 41 tisuća. Nije povećan ni broj dječjih vrtića i djece u njima u odnosu na prijeratno razdoblje. U 30-tim godinama osnovno školstvo je znatnije napredovalo. Broj osnovnih škola je povećan te je zajedno s "višim narodnim" ili ranijim opetovnicama do školske godine 1933/39 iznosio 1.900 škola u Savskoj Banovini i 623 u Primorskoj banovini. Ti su odnosi bili slijedeći:⁴²

VRSTA INSTITUCIJA	ŠK.G.1938/39		
	SAVSKA BANOVINA	PRIMORSKA BANOVINA	JUGOSLAVIJA
ZABAVIŠTA I VRTIĆI	22	23	412
BROJ ODJELJENJA	40	26	562
BROJ DJECE	1,112	1,498	26,215
OSNOVNE I VIŠE(OPETOVNICE)ŠKOLE	1,901	628	8,956
BROJ ODJELJENJA	5,175	1,498	26,218
UKUPNO OSNOVNIH ŠKOLA	1,923	651	9,368
UKUPNO ODJELJENJA	5,215	1,524	26,78
BRJ UČENIKA OSNOVNIH ŠKOLA	277,977	90,153	1,428.223/

⁴¹ Statistički godišnjak..n.dj. za navedene godine

⁴² Isto

BROJ UČENIKA I DJECE U
ZABAVIŠTIMA

279,089

92,297

1,459.508/

Napredovanje školstva pa i osnovnog u 30-tim godinama bilo je uvjetovano općim socijal-liberalnim previranjima u hrvatskim zemljama u to vrijeme kao i potrebama boljeg obrazovanja za napredak gospodarstva u kojem je rad dobivao novi značaj, zbog potreba za većim brojem kvalificiranih radnika u složenijim procesima proizvodnje. Te potrebe još izrazitije pokazuje i vrlo razgranata obrazovna struktura učenika srednjih škola, iako ne po njihovoj brojnosti. Istovremeno se javljaju i veće razlike u obrazovanju stanovništva i na toj osnovi novi oblici društvenog raslojavanja.

Osnovno obrazovanje je do 1940. napredovalo, ali nedovoljno što pokazuje još uvijek veliki postotak nepismenih. Ipak je 1939.veći dio djece obaveznih na pohađanje osnovne škole bio obuhvaćen školovanjem kako pokazuje tablica:⁴³

Banovina Bez Hrvatska hercegovačkih općina			
BROJ MJESTA		13	92
KILOMETARA	65,452	14,365	51,091
STANOVNIKA	4.024,60	564,529	3.460,01
BROJ ŠKOLA	2,899	301	2,598
	Ž		
	6.049	Ž 564	Ž:5.485
BROJ ODJELJENJA	M:7.520	M.591	M:6.929
1 ŠKOLA NA KM2	22,6	25,41	19,66
1 ŠKOLA NA BR. STANOVNIKA	1,388	1,875	1,332
1.ODJELJENJE NA KM2	87	24	73
1.ODJELJENJE NA BR. STANOVNIKA	533	955	499
OBVEZNIKA NE POLAZE ŠKOLOVANJE	54,133	11,825	3,722

Prema navedenim podacima moglo bi se reći da je krajem 30-tih godina osnovno obrazovanje obuhvatilo veći dio djece u Banovini Hrvatskoj s izuzetkom hercegovačkih općina, ali je bio veliki nerazmjer u

⁴³ Isto

teritorijalnoj rasprostranjenosti škola. Gradska djeca su uglavnom sva bila obuhvaćena osnovnim obrazovanjem, jer je najviše škola bilo u gradovima, sreskim i općinskim središtima, a po selima je rasprostranjenost bila razmjerna uglavnom brojnosti stanovništva u njima te konfiguraciji tla. Na nekim je područjima bila jedna škola na 20-50 kilometara udaljenosti pa je udaljenost koju su djeca morala prohodati iznosila od 5-10 kilometara u jednom smjeru. Stoga se uz osnovne škole pokušalo osnivati i pomoćne škole za opismenjivanje stanovništva.

SREDNJE OPĆE OBRAZOVNE I STRUČNE ŠKOLE

Usporedo s nešto bržim razvojem osnovnog školstva u 90-tim godinama javlja se relativno vrlo razvijeno srednje stručno školstvo, posebno za obrtnička zanimanja. Početkom 90-tih godina bilo je u Banovini 30 obrtnih "šegrtskih» škola i od 1891-95. kroz te je škole prošlo približno 20.000 učenika u dobi od 13-18 godina svih nacionalnosti prisutnih na području Hrvatske i Slavonije. Međutim, od tog broja školovanih samo je približno 60 posto učenika redovito završilo školovanje, a 20 posto je otpušteno samovoljno. U njima su obrazovani učenici za približno 50 struka. Školovanje je obuhvaćalo opće i stručno obrazovanje te praktičan rad kod obrtnika. Najbrojnije struke bile su za postolare, tkalce, zidare, stampare, opančare, pekare, krojače, limare, trgovce, mesare, kovače, bravare, čizmare te soboslikare i ličioce. U stručnim školama bilo je 1894/5 320 raznih

učitelja, među njima 40 stručnjaka-majstora kao učitelja. One su imale stručnu i opće obrazovnu nastavu i bilo ih je u svim okružnim središtima (u 30 mjesta). U Zagrebu su bile 3, a u Osijeku 2 opće stručne škole. U svakom mjestu nije bilo svih vrsta zanatskih škola, već samo pojedinih struka. Najveća i najpotpunija bila je Zemaljska obrtna škola u Zagrebu osnovana 1889. godine od Industrijsko-obrtnog društva. Uz nju je osnovan Muzej za umjetnost i obrt sa 7 zbirki i knjižnicom. Posebno mjesto imala je zagrebačka Kraljevska obrtna škola i s njom spojena građevinska stručna škola. Godine 1910 ta je škola imala 127 učenika i oni su školovani za bravare, klesare, kipare, slikare i stolare. Građevinski smjer imao je 96 učenika i obrazovao građevinarske poslovođe. Školovanje je u obje škole trajalo 4 godine te su imale dobru prolaznost učenika. Kasnije su izdvajane posebne struke u posebne škole. U međuratnom razdoblju se obrtničko obilježje privrede odražavalo i u školstvu u vrlo brojnim obrtnim školama, ali je nastavljeno s više sistematičnosti.

Također je u 90-tim godinama osnovana i Kraljevska zemaljska stručna ženska škola u Zagrebu i uz nju još 21 takva škola u više kotarskih središta i gradova. Te su ženske stručne škole imale uglavnom uz opće obrazovne sadržaje još i šivanje, kuhanje i slične sadržaje potrebne za održavanje kućanstva ili većeg domaćinstva, a pohađale su ih pretežno djevojčice iz građanskih porodica.

Osim navedenih stručnih obrtnih škola bilo je i nekoliko drugih: trgovačke škole, najprije dvo razredne i potom tro razredne, učiteljske škole-4 razredne u Zagrebu, Petrinji, Osijeku i Karlovcu. U tu vrstu srednjih škola pripadale su i poljoprivredne škole: jedna višeg i jedna nižeg ranga, Kraljevsko gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcima-podijeljeno u dva odsjeka: gospodarski i šumarski-imalo je dva stupnja, viši i niži. Za upis na to učilište bilo je potrebno imati 6 razreda gimnazije i završeni viši stupanj i bio je na razini fakulteta. Učilište je imalo u svojem sastavu i nekoliko posebnih

stručnih škola-Zemaljska potkivačka škola u Zagrebu, košaračka škola u Osijeku, tečaj za mljekarstvo i vinogradarstvo na zemaljskom dobru u Božjakovini, Požegi i Petrinji te Ratarnica u Križevcima. Uz Kraljevsko više gospodarsko učilište bilo je i više zavoda: agrikulturno-kemijska postaja, postaja za istraživanje sjemena i vinski podrum. Nižeg ranga bila je ratarnica u Požegi s dvije godine naukovanja. Ona je imala vrlo raznovrsni stručni i nastavni program u kojem je osim svih sadržaja potrebnih za uzgoj stoke, voća i povrća, bilo i nauk iz računovodstva, gospodarenje-ekonomika poljoprivrede, pivničarstvo, vinogradarstvo, opće šumarstvo i obrtništvo u okviru kojeg niz zanata kao pod struka vezanih uz poljoprivredu. Uz tu školu bilo je i uzorno gospodarstvo. Među srednjim školama bile su i Kraljevska nautička škola u Bakru, Primaljsko učilište u Zagrebu, Poštanski i brzobjavni tečaj u Zagrebu. Većina djece u zanatima naukovala je pojedinačno kod majstora struke za koju se osposobljavala i pohađala dopunsko obrazovanje u višim osnovnim školama ili u posebnim šegrtskim školama, kojih je u Banovini 1910 bilo 46 s ukupno 7.490 učenika. Njihov raspored po županijama bio je slijedeći:⁴⁴

UZ TR.58	BR	BR	
ŽUPANIJA	ŠKOLA	UČENIKA	PROFESORA I MAJSTORA
LIKA-KRBAVA	2	105	11
MODRUŠ-RIJEKA	3	215	18
ZAGREBAČKA	8	927	57
G.ZAGREB	4	1,564	70
VARAŽDINSKA	1	86	6
G.VARAŽDIN	1	314	12
BJELOVARSKO- KRIŽEVAČKA	4	625	32
POŽEŠKA	5	698	37
VIROVITIČKA	3	468	24
G.OSIJEK	2	493	31
SRIJEMSKA	12	1,628	98
G.ZEMUN	1	366	19
UKUPNO	46	7.490	415

⁴⁴ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije za 1910.g.

VRSTE ZANATA	BR.UČENIKA	VRSTE ZANATA	BR.UČENIKA	VRSTE ZANATA UČENIKA	BR. UČENIKA
ILAKOVAČA	295	MAŠINISTA	124	BRAVARA	527
LIMARA	141	KOLARA	134	KLESARA	33
BAČVARA	119	STOLARA	628	REMENARA I SEDLARA	136
UŽARA	78	KROJAČA	658	POSTOLARA	755
ČIZMARA	117	OPANČARA	239	BRIJAČA	309
KNJIGOVEŽA	52	PEKARA	289	KLESARA I KOBASIČARA	254
ZIDARA	419	TESARA	81	LIČILACA	125
KNJIGOTISKARA	152	TRGOVAČKIH		OSTALIH ZANATA	806
SVAUKUPNO	7,49	NAUČNIKA			

Postojale su i 4 kaznioničke škole-popravni domova-sa 196 učenika.

U zanatske, odnosno šegrtske škole, išla su uglavnom djeca radnika i seljaka. Odnos autonomnih hrvatskih vlasti prema socijalnoj i stručnoj strukturi škola pokazuju i izdvajanja iz autonomnog budžeta za školstvo: za šegrtske škole troškovi su iznosili u prosjeku 53.6 tisuću kruna, za ostale srednje škole 372 tisuće, a za sveučilište 2,300 tisuća kruna. Troškovi za sveučilište su pokrivali i troškove laboratorija i ostale eksperimentalne zavode i djelatnosti. Prolaznost učenika zanatskih i općeobrazovnih srednjih škola bila je 60 postotna.

Osim navedenih stručnih škola bilo je i srednjih opće obrazovnih škola. 1894/5 bilo je 8 "potpunih" gimnazija u Zagrebu, Rijeci, Varaždinu, Osijeku, Požegi, Gospiću, Vinkovcima, Karlovcima. Osim karlovačke škole ostale su bile državne škole. U Karlovcu, je bila realna gimnazija s 11 razreda tj. od osnovne do 8 razreda gimnazije, zatim realne gimnazije u Zagrebu, Osijeku i Zemunu s osam razreda i male realne s 4 razreda u Petrinji i Vukovaru. Ukupno je u Banovini 1894/5 bilo 18 srednjih općeobrazovnih škola s 136 razreda i u njima približno 4.500 učenika. Ipak je srednjih i općeobrazovnih škola bilo je u banskoj Hrvatskoj upola manje nego u Austriji i Ugarskoj

1894:⁴⁵

Pokrajina	na km ²	po stanovniku
Hrvatska i Slavonija	2,362.86	121.467
Ugarska	1.528.7	82.696
Austrija	1.472.6	93.707

Za predratno razdoblje je najvjerođostojnija statistika iz 1894/5 sastavljena za milenijsku izložbu u Budimpešti 1896. Prema njoj su osim navedenih podataka, izraženi i podatci o socijalnom porijeklu učenika opće obrazovnih škola te troškovima za uzdržavanje svih škola. U svim srednjim školama bilo je najviše djece činovnika- od 33-45 posto, zatim obrtnika približno 33 posto, oko 20 posto zemljoposjednika i poljoprivrednika, vojnika i slugu 6 poste, a ostalih -radnika samo 3 posto. U nautičkoj školi je bilo 60 posto djece pomoraca, a ostalo opet činovnika, trgovaca i obrtnika. U djevojačkim školama je bila slična struktura kao u opće obrazovnim, s time da nije uopće bilo djece seljaka i radnika. Stipendije su dodjeljivane za općeobrazovne škole, iz kojih su đaci odlazili uglavnom u činovnička zvanje, te nešto za učiteljske škole. Potpore iz autonomnog buđeta dobivale su učiteljske i gospodarske škole.

Do 1910. u Banskoj Hrvatskoj bilo je 22 opće obrazovne srednje škole: 9 klasičnih gimnazija, 7 realnih gimnazija, 4 male gimnazije (četverogodišnje), više tzv. građanskih ili viših osnovnih škola te 2 ženska liceja-škole s internatima. U njima je bilo 7.200 učenika od kojih samo 10 posto učenica, a podučavalo ih je 494 nastavnika: 193 profesora, 75 učitelja s ispitima, a ostalo su bili pomoćni i honorarni nastavnici. Po socijalnom porijeklu učenika razmjeri su ostali kao i ranije, a takvi su bili i kasnije: najviše je bilo učenika iz

⁴⁵ Školstvo u Hrvatskoj od njegova početka do konca godine 1895. uz pregled humanitarnih i kulturnih zavoda. Sastavljen po službenim podacima prigodom milenijske izložbe u Budimpešti godine 1896. zagreb, 1896.

građanskih porodica-industrijalaca, trgovaca i obrtnika-približno 40 posto, zemljoposjednika-veleposjednika i srednje posjednika- oko 15 posto, zatim činovnika 10 posto, te raznih samostalnih djelatnosti, a radničke i seljačke djece samo oko 3 posto. Iz tih je škola uglavnom popunjavana autonomna državna administracija te kulturne i znanstvene ustanove. K njima se mogu pribrojiti još učiteljske škole u kojima je bilo nešto više djece seljaka i radnika. Učiteljskih škola je bilo u Zagrebu, Osijeku, Petrinji i Pakracu i 1910 pohađalo ih je 325 učenika i 209 učenica. To su bile četverogodišnje škole. U Zagrebu je bila i jedna odgojiteljska škola sa 6 učenica, a držale su je opatice iz samostana Sestara milosrdnica, uz učiteljsku školu, koju su također vodile. Također je djelovala u Zagrebu Škola za umjetnost i glazbu s 200 učenika i 9 posebnih glazbenih škola s 253 učenika. Djelomice se može među opće obrazovne škole ubrojiti i trgovačke više i niže škole. Više su bile spojene s realnim gimnazijama te su imale razmjerno veliki broj učenika-428,a niže upola manje.⁴⁶

Tradicija stručnog obrazovanja započeta u 90-tim godinama XIX stoljeća i raznovrsnost škola nastavljena je i u međuratnom razdoblju s više sistematičnosti. Financiranje stručnih škola bilo je skuplje od općeobrazovnih, jer je zahtijevalo uređenje modernih radionica i laboratorija, ali je ipak stručnim škola omogućeno dosta dobro djelovanje zbog realnih potreba gospodarstva. Na kraju školske godine 1939/40.godine bilo je na području Banovine Hrvatske 208 stručnih škola u kojima je predavalo 1.714 nastavnika .i nastavnica i bilo 18.841 učenika i učenica u 14 vrsta škola:

NAZIV ŠKOLE	Br	Br. Razreda	br nastavnika	učenika			Po vjerskoj pripadnost					
				muških	ženskih	ukupno						
Trgovačka akademija	13	62	153	1.087	1.163	2.250	320	72	77	8		
dvorazredna trg šk	3	7	17	52	156	208	180	16	0	8	9	
Pomorsko-trgovačak a.	2	12	29	309	0	309	281	22	0	1	5	
Škola broda Vila velebita	1	0	6	0	0	0	0	0	0	0	0	
Srednja tehnička škola	2	18	66	519	1	520	451	28	8	29	4	

⁴⁶ Godišnjak banske vlade Zagreb, 1940, str 146

Obrtne škole	1	7	45	212	11	223	193	18	2	3	7
Muška zanatska škola	10	39	61	504	3	507	433	30	39	5	0
Ženska stručna učiteljska š.	1	6	18	0	134	134	121	11	0	1	1
Učiteljska domaćinska škola	1	4	36 sa domaćinskom	0	111	111	103	6	0	0	2
Domaćinska škola	2	5	vidi gore	16	210	226	177	15	0	20	
Ženskazanatska škola	62	292	258	0	3.882	3.882	2.976	546	302	20	28
Cipelarska škola	2	5	5	2	310	312	312	0	0	0	0
Stručna produžna škola	89	421	980	8.406	1.444	9.850	8.441	1.121	89	52	147
Povremeni i produžni tečajevi		19	40	309	0	309	281	16	0	2	0
UKUPNO	208	897	1.714	11.416	7.425	18.841	15.712	2.149	512	228	240

Od navedenih stručnih škola 47 ih je bilo u Zagrebu. Osnovni problemi svih srednjih škola bile su neadekvatne školske prostorije posebno za obrtničke "šegrtske" škole učenika, koji su učili zanat kod obrtnika, a teorijske predmete i općeobrazovne u općim školama. Zbog toga je otpočela gradnja Centralne produžne (šegrtske) škole grada Zagreba, u kojoj je zatim održavana općeobrazovna nastava za većinu zanatskih struka kao i za neke srednje stručne škole.

U 30-tim godinama su uz stručne škole održavani povremeno i tečajevi za stručno usavršavanje u raznim strukama što je organizirao Zavod za unapređenje zanatstva Zanatske komore u Zagrebu. Tako je 1939. održano 39 tečajeva za 1.600 polaznika, a 1940. organizirano je 23 tečaja s 900 polaznika. Osim tih tečajeva održano je i niz "privatnih" tečajeva za trgovce, 12 stručnih krojačkih tečajeva, po jedan za kuhare, postolare, ciglare, brijače i metalce. Bila je to relativno široka podloga za brže kvalificiranje radnika, neophodno za razvoj i potrebe industrije, jer su sve više nedostajali kvalificirani radnici. Slični odnosi bili su i u "gospodarskim", odnosno poljoprivrednim školama. Njih je brojčano bilo dosta, ali s malo učenika. U školskoj godini 1939. djelovale su Srednja gospodarska škola u Križevcima (123 učenika), Niža gospodarska škola u Požegi-jednogodišnja (42 učenika), Srednja gospodarska škola u Iloku u trajanju od 2 godine (24 učenika), takve škole u Gospiću, Petrinji, Začertju, Kninu, kao petomjesečni tečajevi s po 14 učenika, te dvogodišnja Vrtlarska škola u Božjakovini s 15 učenika. Osim ovih stalnih škola i tečajeva, održavani su i povremeni tromjesečni tečajevi

iz gospodarstva u nizu mjesta, koje su pohađali seljaci najčešće zadrugari. To su bili obično opći gospodarski tečajevi i u 1939/40 prošlo ih je približno 200 seljaka. Za žene su bili organizirani gospodarsko-kućanski tečajevi od 3 mjeseca. Godine 1939. održani su u 60 mjesta takvi tečajevi i njih je prošlo približno 1.200 učenica. Bilo je i stalnih takvi tečajeva u Petrinji, Začertju, Gospiću i Modriću. U Božjakovini i Sinju održavane su jednogodišnje kućanske škole. Na tim tečajevima, i 12 stalnih gospodarskih škola bilo je uposleno približno 100 nastavnika, od kojih 17 stalnih učitelja. Stalnih gospodarskih škola i raznovrsnih gospodarskih tečajeva bilo je ipak premalo za potrebe gospodarstva, jer je jedna gospodarska škola bila u prosjeku na 300 tisuća stanovnika, a i poljoprivrednih stručnjaka je bilo premalo - krajem 30-tih samo 200 agronoma. U međuratnom razdoblju je nastavljeno djelovanje Visoke gospodarske škole i uz nju razvijana i znanstveno-istraživačka djelatnost te su u tu svrhu osnovano nekoliko zavoda: agrikulturno-kemijska istraživačka postaja, postaja za istraživanje sjemena i vinski podrum. Nižeg ranga bila je Ratarnica u Požegi s dvije godine naukovanja. Ona je imala vrlo raznovrstan stručni nastavni program u kojem je osim svih sadržaja potrebnih za uzgoj stoke, voća i povrća bilo poduke o računovodstvu, gospodarenju-ekonomika poljoprivrede, pivničarstvo, vinogradarstvo, opće šumarstvo i obrtništvo u okviru kojeg i niz zanata kao pod struka vezanih uz poljoprivredu. Uz tu školu bilo je i uzorno gospodarstvo.

VISOKO ŠKOLSTVO

U Banskoj Hrvatskoj osnovano je 1874. u Zagrebu sveučilište. Njegovu osnivanju prethodilo je djelovanje više visokih škola "akademija".

Nakon osnivanja zagrebačkog školskog okružja ustrojena je Kraljevska akademija s tri fakulteta: bogoslovnim, mudroslovnim i pravoslovnim te je bila sve do osnivanja zagrebačkog sveučilišta jedina visokoškolska ustanova. I Sveučilište je imalo navedena tri smjera s više različitih ogranaka iz kojih su se kasnije razvili fakulteti. Školske godine 1894/5 na Sveučilištu je predavalo 52 profesora i bilo je 425 redovnih slušatelja i 479 izvanrednih, odnosno 197 studenata bogoslovlja, a ostali drugih smjerova.⁴⁷ Socijalna struktura studenata bila je podobna onoj na gimnazijama:: najviše je bilo djece činovnika 45 posto, obrtnika, i trgovaca 28 posto i poljodjelaca 24, a radničke djece 2 posto. Školarina za fakultetsko obrazovanje je bila relativno niska, a polovina studenata je bila od nje oslobođena ,zbog slabog imovnog stanja. Pravoslovni odjel sveučilišta imao je tri usmjerenja : pravno-povijesni, sudstveni i državno znanstveni ili politički. Mudroslovni je obrazovao profesore za srednje škole iz svih nastavnih disciplina. Uz pojedina struke postojali su znanstveni Zavodi: fizikalni kabinet ,kemijski laboratorij, botanički zavod, zatim arheološka, zoološka i mineraloška zbirka koje su smatrane zasebnim zavodima, a njihovi su ravnatelji bili sveučilišni profesori. Osnovana je i fondacija medicinskih znanosti ,koja je prerasla u medicinski fakultet.

1910 Kraljevsko sveučilište Franje Josipa u Zagrebu imalo je ukupno 1.235 studenata na sva tri smjera: na Bogoslovnom fakultetu 109, na Pravnom i državoslovnom 785 i na Mudroslovnom 341 studenta. Na prvom je predavalo 10 profesora, na drugom 23 i na trećem 58. U okviru Mudroslovnog fakulteta bila je i Šumarska akademija s 61 studentom. Tada je 212 studenata od navedenih imalo stipendije, a polovina od ukupnog broja je bila oslobođena školarine. Većina završenih studenata polagali su posebne državne ispite od kojih su neki priznavani kao doktorati znanosti -na primjer pravnicima. Liječnici su stjecali tu titulu diplomskim ispitom.. Godine 1910 promovirano je 94 doktora znanosti od kojih je 86 bilo pravno-državoslovnih, odnosno s državnim ispitom ili rigorozom.⁴⁸

⁴⁷ Vidi bilješku br.11

⁴⁸ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije..n.dj.

U međuratnom razdoblju visoko školstvo je znatno napredovalo kako organizacijski tako i obzirom na povećani broj studenata i profesora.. Godine 1929.. na Zagrebačkom sveučilištu je bilo 11 fakulteta: Pravnički (1.120 studenata), Filozofski(1.304), Medicinski(510), Tehnički (86), Poljoprivredni(586), Bogoslovni(195), Veterinarski(91) te Pedagoška akademija(239), Muzička akademija (95), Umjetnička akademija (52) i Ekonomsko-komercijalna , ukupno je bilo 4.508 studenata i među njima samo 25 posto žena. U Jugoslaviji je bilo 5 sveučilišta: najviše studenata imalo je beogradsko sveučilište, zatim zagrebačko i ljubljansko, a ostala dva-u Skopju i Subotici s neznatnim brojem. Beogradsko i Zagrebačko sveučilište bila su dva glavna visokoškolska centra u Jugoslaviji s ukupno 10.800 studenata od sveukupnih 15.500. Godine 1929. je na Zagrebačkom sveučilištu promovirano 246 doktora, od kojih 24 žene, najviše s diplomama Medicinskog fakulteta i pravničkim ispitom. Diplomiralo je 286 studenata. Na Sveučilištu je radilo ukupno 62 profesora. Na zagrebačkoj Visokoj pedagoškoj školi bilo je na svim semestrima 94 studenta i 28 profesora. ⁴⁹ Krajem 30-tih godina, u školskoj godini 1939/40 bilo je u Banovini Hrvatskoj na Zagrebačkom sveučilištu 7 samostalnih fakulteta sa približno 6.200 slušalaca :Filozofski s farmacijom (1.306), Pravni(1.400), Bogoslovni (290), Medicinski (1.120), Veterinarski (410), Tehnički(970), Poljoprivredno šumarski (680). Osim ovih fakulteta djelovala je i visoka komercijalna škola, Visoka pedagoška škola, te dvije umjetničke akademije-Akademija likovnih umjetnosti i Akademija glazbe i kazališne umjetnosti.⁵⁰

Socijalna struktura studenata nije se ni do 1938. bitnije promijenila pa je od 80 posto seljačke populacije stanovništva bilo na zagrebačkom sveučilištu samo 12.8 posto seljačke djece, a od 8 posto

⁴⁹ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije..n.dj. za navedene godine

⁵⁰ isto n. statistike

radničke samo 0.8 posto njihove djece, te od 2 posto činovnika ukupne bilo je 42 posto studenata. Obrtničke djece bilo je 5.9 posto i trgovačke 12.5 posto i još nešto iz ostalih struktura.⁵¹ Do kraja međuratnog razdoblja znatno je napredovalo školstvo svih vrsta i pravaca, u odnosu na ranije razdoblje, te je utemeljena znatna razgranatost srednjeg i visokog školstva. Problem povećanja broja studenata bio je uvijek isti i povezan s nedostatkom sredstava za te djelatnosti, zbog nedovoljne brige javnih vlasti za školstvo i ekonomskog siromaštva stanovništva.

Uz nastavne visokoškolske ustanove osnivane sa još 90-tih godina, raznovrsne znanstvene i kulturno prosvjetne institucije :Narodni zemaljski muzej s nekoliko odjela, Zemaljski zavod za gluhonijema za gluhonijemu djecu u Zagrebu i Mitrovici, isto za slijepu djecu i odrasle, zatim grčko-katoličko sjemenište u Zagrebu, dva sirotišta (Zagreb i Osijek), nekoliko zaklada-konvikata za nadarenu djecu u Senju i Zagrebu, te Hrvatski pedagoško-književni zbor u Zagrebu (843 člana), Učiteljski dom, Društvo sv. Jeronima (književno društvo svećenika), Matica hrvatska u Zagrebu s 11.295 članova, te Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Sve te ustanove bile su osnovane u 70-tim i 80-tim godinama XIX st. nastavile su svoje djelovanje i u XX stoljeću.

Na osnovama utemeljenim od 70-tih godina XIX stoljeću razvijale su se i u međuratnom razdoblju znanstvene, kulturne i prosvjetne institucije. Do 1939. u Banovini Hrvatskoj djelovali su slijedeći znanstveni zavodi: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Arhiv u Zagrebu, Arhiv u Dubrovniku, Hrvatski narodni prehistorijski muzej, Hrvatski narodni arheološko-historijski muzej, Hrvatski narodni etnografski muzej, Hrvatski narodni muzej za umjetnost i obrt, Hrvatski zoološki muzej, Hrvatski narodni geološko paleontološki muzej, Hrvatski narodni mineraloško-petrografski muzej-svi u Zagrebu, zatim Hrvatski narodni arheološki

⁵¹ isto

muzej u Splitu, Hrvatski narodni muzej starina u Kninu. Od znanstvenih institucija u Zagrebu je bio još i geološki zavod sa svojim opservatorijima i stanicama te hidrometeorološki sa svojim stanicama, Oceanografski u Splitu i neki drugi.

Osim znanstvenih bilo je i brojnih kulturnih i umjetničkih ustanova u Zagrebu, Osijeku, Splitu, Sušaku- Rijeci pa i nekim drugim gradovima. U većim gradovima bilo je kazališta, a pred rat i kinematografa, te brojne galerije umjetnina. Osnovana je bila i Galerija umjetnosti banovine Hrvatske Zagreb-Split, povezivanjem dotadanje Galerije umjetnina u Splitu i Galerije suvremene umjetnosti u Zagrebu, u vlasništvu Hrvatskog društva umjetnosti. Ova novo ustrojena galerija bila je pod pokroviteljstvom banske vlastiti i njome je upravljao savjet od 5 članova-dva člana predstavnika vlade, 2 predstavnika Hrvatskog društva umjetnosti, a peti član bio je ujedno i predsjednik Savjeta te je bio i ministar prosvjete. Ovakav sastav članova savjeta pokazuje da je banska vlada u svojem kratkotrajnom djelovanju nastojala pripomoći prezentiranju hrvatske umjetnosti. Savjet je usmjeravao rad Galerije u prikupljanju umjetnina, obavještavao vladu o njihovoj nabavci i otkupu, organizirao izložbe te predlagao istraživanja i publiciranje monografskih radova i znanstvenu obradu umjetničkih djela. I Split je imao svoju Hrvatsku galeriju umjetnina. Obje su galerije imale stručne biblioteke te izdavale svoje stručne časopise. Uz navedene institucije treba pribrojiti i Sveučilišnu knjižnicu u Zagrebu, izgrađenu 1911., koja je bila i najveća takve vrste u Jugoslaviji s velikim fondom knjiga preuzetih iz fakultetskih biblioteka i proširenim novim otkupima. Navedene znanstvene i umjetničke institucije djelovale su samostalno, ali je većina njih ostala usko i uzajamno vezana uz fakultete i visoke škole iz kojih su se razvile.

Već u predratno vrijeme u hrvatskim zemljana je bila vrlo

razvijena izdavačka djelatnost, posebno novinska. Brojne političke stranke imale su svoje novine, neke i dnevnike. Uz političke listove izlazili su i raznovrsni kulturni i zabavni časopisi, najviše u Zagrebu. Iako ograničene tiraže i dosega oni su omogućavali vrlo živahan politički i kulturni život u Zagrebu, a djelomice i u nekim drugim gradovima poput Varaždina, Karlovca, Sušaka, Splita i Dubrovnika te Osijeka. U svim tim gradovima izlazilo je po nekoliko naslova novina ili časopisa.

U međuratnom razdoblju broj stampata je još povećan pa je 1938. u Savskoj banovini izlazilo 339 naslova raznovrsnih novina i časopisa od kojih je u Zagrebu izlazilo 333. Slično je bilo i u Primorskoj banovini, gdje je od 31 naslova 23 izlazilo u Splitu. Njihovu raznovrsnost pokazuje slijedeća tablica:⁵²

VRSTA ČASOPISA	SAVSKA BANOVINA	PRIMORSKA BANOVINA	JUGOSLAVIJA
	12 (9)		
DNEVNIK	1	2 (2) 1	25 I 8
	80 (61)		251 I
TJEDNIK	3	8 (5) 3	1
MJESEČNO 2-3 PUTA			96
41 (35) -		1 (1)	(10)
	194		552
MJESEČNIK	(182) 2	14 (13) 1	I 36
	28 (27)		60 I
DVOMJESEČNI	1	1 (-) 1	5
			7
POLUGODIŠNJE	1 (1) -		0 I 1
			12 I
GODIŠNJE	1 (1) -		0 3
POVREMENO			82
25 (15) -		3 (1)	(16)
	382 (331)		1.085
UKUPNO	7	29 (22) 2	I 138

SAVSKA BANOVINA

⁵² Statistički godišnjak..n .god.

STRUKA		ČASOPISA			
			2		
ZVANIČNI	2 (2) -	(2) -	37	I	-
	83 (60)	8 (5)	181	1	
POLITIČKI	3	-	39		
	12 (12)		46	1	
ZNANSTVENI	1	0	2		
	44 (42)	5 (3)	122	1	
VJERSKI	1	1	30		
	12 (10)				
ZDRAVSTVENI	-	2 (1)	25	1	
	13 (13)				
UMJETNIČKI	-	0	10	-	
	25 (199)	5 (4)	72	1	
GOSPODARSKI	7	-	15		
TURISTIČKI	7 (6) -				
			234	1	
STALEŠKI	79 (71) -	1 (1) -	4		
	70 (66)	6 (6)	382	1	
OSTALI	2	-	331		
	382 (331)	29 (22)			
UKUPNO	7	2			

Najviše novina i časopisa izlazilo na hrvatskom ili srpskom jeziku, ali ih je bilo i na jezicima drugih narodnosti koje su nastavale hrvatske pokrajine. Najviše je bilo političkih novina i časopisa, zatim vjerskih i staleških te kulturnih pa i znanstvenih kako pokazuje gornja tablica.

Uz novine i časopise objavljivan je velik broj raznovrsnih knjiga edicija, brojnih izdavačkih kuća, a bilo je mnogo i štamparija. U Savskoj banovini bilo je 44 štamparija i među njima 17 s preko 10 radnika i 4 s preko 100, a u Primorskoj 13 štamparija, ali manjih-samo do 4 radnika i od 10-20 radnika. U Jugoslaviji je ukupno bilo 237 štamparija, ali uglavnom manjih do 20 radnika. Objavljivane su knjige raznovrsnih sadržaja-kulturnih, političkih, vjerski, a tijekom 30-tih godina javlja se i dosta opsežna, socijalna literatura.

Kulturno-umjetnički život bio je također raznovrstan, pogotovo u Zagrebu, gdje je djelovalo najviše kulturnih i umjetničkih institucija. U Savskoj banovini bilo je 4 kazališta, tri državna i

jedno privatno, s 2.700 sjedišta, a u Primorskoj samo jedno privatno s 400 sjedišta. Predstave su bile dobro posjećivane, pa je u Savskoj banovini u 1938 godini bilo u njima oko 475 tisuća posjetioaca, u Primorskoj 4.500, a u kazalištima je bilo angažirano približno 300 umjetnika-jedna trećina su-bile žene-, koji su izveli 1.240 predstava. U 30-tim godinama bilo je u svim većim gradovi po jedan kinematograf, u Zagrebu i više njih. Značajno je za umjetničku djelatnost u hrvatskim zemljama, pogotovo u Zagrebu, da su, kako u izdavaštvu tako i u umjetnosti, pa i socijalnoj politici, bila prisutna uglavnom sva evropska strujanja pa i avangardna, ali ograničena na relativno uzak krug korisnika, uglavnom u gradovima..

ZDRAVSTVO

U zdravstvu, kao i u prosvjeti, bilo je zaposleno vrlo malo radno aktivnog stanovništva. 1910. g. u svim javnim zdravstvenim ustanovama bilo je zaposleno 276 liječnika i od toga 43 u Zagrebu, 10 u Varaždinu, 22 u Osijeku i 11 u Zemunu, te po jedan ili dva u ostalim kotarskim mjestima. Uz njih je bilo 120 liječnika i stomatologa u privatnoj praksi. U svim poslovima zdravstva bilo je uposljeno ukupno 3.256 zdravstvenih radnika uključujući i ljekarnike. U vremenu od 1900-1910 bilo je u Banovini 39 bolnica s 5.279 kreveta. Ukupno je oko 550 liječnika dolazilo na dva i pol milijuna stanovnika ili 0,5 liječnika na 2.000 stanovnika. U navedenom vremenu u bolnicama je ostvareno 1,5 bolesničkih dana. Veći dio zaposlenog stanovništva bio je obuhvaćen zdravstvenom zaštitom putem tzv. bolesničkih blagajna za osiguranje radnika.

Njihovo je poslovanje bilo slijedeće:⁵³

	1901. 14 okružne- 31-15 okružnih	1906. 14 okružne 31 - 15 tvorničkih	1910. 14 okružnih /23/ - 8 tvorničke
broj članova koncem godine	53.384	56.814	64.716
Prihodi	951.044	1,000.870	2,107.372
Rashodi bolesnički, za liječnike i drugo	889.982	995.708	1,811.617
Upravni troškovi	117.863	156.403	365.999

Nedovoljna zdravstvena zaštita kojom je bilo obuhvaćeno samo 2,5% stanovništva odražavala se u visokom pomoru stanovništva i bolničkim troškovima. U Istri i Dalmaciji zdravstvena zaštita nije bila bolja od one u Banovini. Dapače u Dalmaciji 1910. g. bilo 5 bolnica sa 600 kreveta. U Istri je bilo 1913. g. 10 bolničkih ustanova s oko 1500 kreveta, odnosno 2,5 kreveta na 1.000 stanovnika.

U međuratnom razdoblju zdravstvena zaštita stanovništva znatno je unaprijeđena, iako ne podjednako za sve slojeve stanovništva.. Naime, već 1907. uvedena je zdravstvena zaštita za određene kategorije zaposlenih, a 1922. uvedena je obavezna zdravstvena zaštita za sve industrijske i obrtničke radnike. S dopunama u narednim godinama zdravstvenom zaštitom bio je obuhvaćen veći dio najamnog uposlenog stanovništva-radnika i činovnika. Osnovane su Okružne blagajne kao samoupravne institucije sa samostalnim fondovima u koje su poslodavci po sili zakona morali

⁵³ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, Zagreb, za navedene godine

uplaćivati doprinose za svoje radnike. Bilo je više takvih Okružnih blagajni: Zagrebačka, Osječka, Sušačka Karlovačka i Varaždinska te Splitska za cijelu Dalmaciju. Kasnije su objedinjene u Zagrebačku, Osječku i Splitsku okružnu blagajnu. Ove okružne blagajne za socijalno osigurane radnike imale su svoje samostalne samoupravne institucije djelovanja sastavljene od poslodavaca, radnika, predstavnika državne ili pokrajinske administracije. Osim njih bilo je i nekoliko privatnih, uglavnom činovničkih i općih osiguravajućih društava za dobrovoljno osiguranje za slučaj bolesti i starosti i među njima je bilo najveće bolno-potporno društvo Merkur, organizirano po sistemu okružnih blagajni, a imalo je i svoju bolnicu u Zagrebu. U njemu su bili učlanjeni uglavnom činovnici, koji nisu bili i zakonom obuhvaćeni u obvezno zdravstveno osiguranje. Ipak je u tom društvu bilo osigurano samo približno 5 posto zdravstveno osiguranih po sistemu opće zdravstvene zaštite. Uvođenje sistema zdravstvene zaštite zaposlenih imalo je za cilj i preuzimanja brige o zdravlju stanovništva na nacionalnoj razini.

Već u 80-tim godinama, a još više kasnije, osnivana su razna bolno potporna društva za pomoć svojim članovima u vrijeme njihove bolesti, ali to su bile više osiguravajuća društva s određenom namjenom, a uvođenje obveznog zdravstvenog osiguranja imalo je drugačiju namjenu i važnost. Ona su nakon uvođenja obveznog zdravstvenog osiguranja zaposlenih imala svojevrstu ulogu dopune zdravstvene zaštite za one kategorije stanovništva koje nisu bile obuhvaćene zakonskom zaštitom. To su u međuratnom razdoblju najčešće zdravstvene zadruge, naročito među seljačkim stanovništvom, te samostalnim privrednicima u gradovima, koji nisu bili obuhvaćeni zakonskim zdravstvenim osiguranjem-obrtnicima, trgovcima, slobodnim profesijama te prosvjetnim i kulturnim radnicima. Te su zadruge bile neka mješavina bolno-potporni društava i okružnih blagajni s kojima su dosta surađivali.

Neke privredne djelatnosti poput željezničara imali su svoje mirovinsko osiguranje još prije prvog svjetskog rata, a zadržali su ga samostalno u međuratnom razdoblju u okvirima općeg zdravstvenog osiguranja za radnike. U međuratnom razdoblju pokrenuta je opsežna briga za narodno zdravlje, zbog više razloga: znatan nedostatak radne snage u poratnim godinama, nastojanje da se socijalnim zakonodavstvom smanje socijalne tenzije i nemiri te potrebama industrijaliziranog društva i privrede za zdravom i uvježbanom radnom snagom i konačno jačanja obrambenih snaga, zbog državne sigurnosti, u vremenima još uvijek bremenitim svim krizama i problemima, koji su pokrenuli prvi svjetski rat i koji ih nije riješio pa su prijetili izbija njem novog. Znatan utjecaj imala je i zdravstvena međunarodna organizacija pod pokroviteljstvom Lige naroda i Međunarodni biro rada, jer se u svim zemljama nastojalo pokrenuti brigu za narodno zdravlje kao preventivu. Povezano s tim međunarodnim institucijama u Zagrebu je osnovana Škola narodnog zdravlja pod ravnanjem doktora Andrije Štampara i ona je svojim djelovanjem podizala zdravstvenu kulturu stanovništva raznim načinima, a vođena pod utjecajem socijal-liberalne inteligencije i opće -politike u tom pravcu pokrenute u tom razdoblju. Doktor Andrija Štampar bio je povezan s Međunarodnom zdravstvenom organizacijom te je imao izuzetnu ulogu i važnost za razvoj zdravstvenog prosvjećivanja i narodnog zdravlja u hrvatskim pokrajinama i šire. Do kraja međuratnog razdoblja postavljena je u hrvatskim zemljama osnovica za opću zdravstvenu zaštitu stanovništva. Osnivani su domovi narodnog zdravlja kao opće preventivne ambulantne ustanove i do 1940 bilo je u Banovini Hrvatskoj 12 takvih Domova narodnog zdravlja i od njih 3 u Hercegovini.⁵⁴

⁵⁴ Godišnjak banske vlasti, Banovine Hrvatske, Zagreb 1940

Banska vlada, nakon njenog osnivanja, imala je i posebni Odjel za narodno zdravlje sa ispostavom u Splitu. Njihova izvršna institucija bio je Higijenski zavod u Zagrebu i sa ispostavom u Splitu. Pod njihovu ingerenciju pripadali su Domovi narodnog zdravlja i suradnja sa Školom narodnog zdravlja. Odjel za narodno zdravlje imao je odsjek za higijensku službu s pod odsjecima za sanitarnu tehniku, higijensku službu s kemijskim, bakteriološko-epidemiološkim odjelima te njihovim pod odjelima: bakterijskim, epidemiološkim i protiv bjesnoće. Higijenski zavod u Splitu imao je četiri odjela: bakteriološko-epidemiološki, kemijski, sanitetski, tehnički i socijalno-medicinski. Kao posebne ustanove Higijenskog zavoda djelovalo su slijedeće ustanove: 52 zdravstvene stanice koje su bile zdravstvena središta u manjim mjestima, pružali su opću zdravstvenu zaštitu i provodili higijensku propagandu, zatim 32 školske poliklinike, 24 kožno venerične ambulante, 15 antituberkuloznih dispanzera, 15 protiv trahomskih stanica, 11 dispanzera za majku i dojenčad, 7 oporavilišta i ljekovališta, 18 antituberkuloznih stanica i 17 antituberkuloznih dispanzera.⁵⁵ Bakteriološko odjeljenje Odsjeka za higijensku službu koja je pripremala serume i vršila razne pretrage, a što je bilo vrlo važno za suzbijanje zaraznih bolesti u to vrijeme vrlo raširenih. U tom je nastojanju posebno pridonijela svojim djelovanjem Škola narodnog zdravlja organizirajući niz predavanja za razno medicinsko osoblje na primjer za sestre pomoćnice, tečajeve iz fiziologije za liječnike, tečajeve za zdravstvene pomoćnike kao i tečajeve za narodno prosvjećivanje na Seljačkom sveučilištu, čije je osnivanje potaknula. Splitski Higijenski zavod je djelovao putem Zavoda za zaštitu majki i djece, Školske poliklinike, Ambulante za kožne i venerične bolesti,

⁵⁵ isto

Antituberkuloznog dispanzera s bolnicom za tuberkulozne bolesnike te poseban Institut za tuberkulozu u kojem je prvi puta povezana suradnja preventivnog i kurativnog liječenja. Uz to je postojalo i više Domova narodnog zdravlja.

Cijelo područje Banovine Hrvatske bilo je podijeljeno na samostalne zdravstvene općine prema broju stanovnika (od 4.000-7.000) i prema tome je bilo uspostavljena 61 gradska ili trgovišna, zatim 61 seoska zdravstvena organizacija i 6 općina bez posebne zdravstvene zaštite. Osim njih bilo je 1940 još i 572 seoske općine udružene u 227 zdravstvenih općina koje su pripadale sreskim zdravstvenim općinama. U 24 sreza bilo je 29 zdravstvenih ustanova s liječnicima, primaljama, zdravstvenim pomoćnicima, laborantima, stručnjacima za dezinfekcije i drugim sanitetskim osobljem. Međutim, tom mrežom zdravstvenih ustanova bila je obuhvaćena samo jedna trećina područja Savske banovine, a u Dalmaciji ih je bilo još manje. Ipak je to bio početak sustavnog zdravstvenog osiguranja stanovništva u hrvatskim pokrajinama, osiguranjem zdravstvenih institucija, liječnika i ostalih zdravstvenih stručnjaka.

Teritorijalna raspodijeljenost liječnika i ostalih zdravstvenih radnika bila je neprimjerena. Samo 158 općina imalo je banovinske liječnike, a ostale su povremeno obilazili sreski liječnici ili su bolesnici morali dolaziti u sreske ambulante. U srezovima je bilo 104 liječnika što je bilo u prosjeku 1,5 liječnik na jedan srez, a u banovinskim zdravstvenim ustanovama 577 liječnika od kojih u bolnicama i liječilištima 401, kliničkim bolnicama 59, a ostalo u higijenskim ustanovama te samo 13 u Odjelu za narodno zdravlje. I samoupravne institucije su imale svoje liječnike pa je bilo 79 gradskih i općinskih liječnika i 64 za samostalne zdravstvene općine.

U službi zdravstvenog osiguranja radnika radilo je 130 liječnika.⁵⁶ Tako šarolika organizacija zdravstvene zaštite nastala je razvojem raznovrsnih institucija i načina osiguranja te je imala i dobre i loše osobine. Naime, s jedne je strane omogućavala razne varijante zdravstvenog osiguranja s obzirom na njegovo financiranje, ali je istovremeno to otežavalo koncentraciju stručnih potencijala i sredstava za složenije oblike zdravstvene zaštite. Glavni razlog je bio nedostatak financijskih sredstava, što se osjećalo i u primarnoj zdravstvenoj zaštiti. S toga je i pitanje zdravstvene zaštite stanovništva, kao i dalji razvoj stručnih zdravstvenih službi, zahtijevao nove pothvate i financijske i stručne kao i zakonodavne. Osim toga, koncentracija zdravstvenih radnika i ustanova bila je neusklađena s potrebama, jer je u gradovima, posebno u Zagrebu bilo znatno više liječnika nego u pokrajini i posebno u manjim mjestima, gdje je živjelo 70 posto stanovništva. Bilo je i cijelih srezova samo s jednim liječnikom, a u gradovima ih je bilo i po više desetina, kako to pokazuje tablica za 1938 godinu:⁵⁷

NAZIV USTANOVE	ZAPOSLENI U ZDRAVSTVU 1938					
	SAVSKA BANOVINA		PRIMORSKA BANOVINA		JUGOSLAVIJA	
	LIJEČNIKA-	FARMACEUTA	LIJEČNIKA	FARMACEUTA	LIJEČNIKA	FARMACEUTA
DRŽAVNE I BANOVIJSKE	413	24	106	8	1,918	128
OPĆINSKE	414	8	48	2	530	21
OKRUŽNIH UREDA	157	9	20	0	566	21
BRATINSKE BLAGAJNE	10	0	3	0	101	3
OSTALA ZDRAV. OSIGURANJA	108	0	8	0	381	0
U DRUGIM USTANOVAMA	137	5	44	0	1,251	10
PRIVATNIH	0	29	0	50	0	1,255
UKUPNO	939	337	220	60	4,747	1,408
DENTISTA	102		18		353	
OSTALI ZAPOSLENI U ZDRAVSTVU						
ZUBNI TEHNIČARI	87		11		373	
MEDICINSKE SESTRE	861		150		2,84	
ZDRAVSTVENI POMOĆNICI	26		8		157	
LABORANTI I KONTROLORI	20		3		123	
DESINSEKTORI	41		8		153	
BOLNIČARI	331		45		1,425	
BABICE	661		109		2,199	

⁵⁶ isto

⁵⁷ Statistički godišnjak..n.dj.1939,str.402

DRUGO OSOBLJE	967	112	3,676
SVEUKUPNO ZAPOSLENI U ZDRAVSTVU	4,372	753	17,46

Savskoj banovini nedostaju podatci za srez Koprivnicu i grad Sušak.

Prema navedenim podacima u Savskoj banovini je dolazio jedan liječnik u prosjeku na približno 3.000 stanovnika, a u Primorskoj dvostruko više. Isti nerazmjeri vladali su i u ostalim jugoslavenskim pokrajinama. U Primorskoj banovini su bili hercegovački srazovi s pretežno seljačkim stočarski stanovništvom s liječnicima samo u priobalnim gradovima, kojima su gravitirali, kao i u cijelom području Dalmatinske zagore. To su bili ekonomski pa i kulturno-prosvjetno zaostala područja sa slabo razvijenom zdravstvenom kulturom, živeći svoj stoljećima izgrađeni tradicionalni život.

Savska banovina imala je relativno dobro razvijenu i bolničku službu, u odnosu na ostale jugoslavenske zemlje. Od 180 bolnica u Jugoslaviji bilo ih je 27 u Savskoj i 6 u Primorskoj banovini, ukupno 33 bolnice s nešto više od 7.000 kreveta od 27.410 u Jugoslaviji, a sa privatnim i kliničkim bolnicama bilo je 10.300 kreveta, u kojima je 1938. bilo liječeno 425 tisuća bolesnika. Najveći broj bolnica bile su u vlasništvu okružnih blagajni te imale samoupravu kao i bolnice u vlasništvu gradova i općina. Osim navedenih bolnica osnovano je i više sanatorija i oporavilišta i raznih lječilišta.⁵⁸ Osnivana su na trošak socijalnog osiguranja te su takva klimatska i prirodna lječilišta bila u mnogim mjestima pokretači ne samo zdravstvenog već i ostalog turizma. Općenito je zdravstveni turizam bio važan promotor turizma, koji se sredinom 30-tih, iako u skromnim razmjerima, javlja u hrvatskim zemljama kao posebna privredna djelatnost. Do kraja 30-tih godina osnovano je više specijalističkih poliklinika poput školskih poliklinika, i uopće je unaprijeđena pedijatrija, koja u predratnim godinama nije postojala

⁵⁸ isto

kao posebna državna zdravstvena skrb, zatim je osnovano više dispanzera: za zarazne bolesti, posebno plućne, jer je tuberkuloza u to vrijeme bila vrlo raširena bolest. Pod kraj 30-tih bilo je u Savskoj banovini 70, a u Primorskoj 41 socijalno medicinska ustanova od 360 takvih u cijeloj Jugoslaviji. U tim ustanovama,, usprkos niza pritužbi poslodavaca pa i bolesniku, dosta su uspješno, za tadašnje prilike, liječeni bolesnici o čemu govori i Izvještaj Banske uprave iz 1939. slijedeće: "Općenita je pojava, da su sve naše bolnice, naročito velike, preopterećene i pretrpane, a tome je uzrok dobar glas, što ga te bolnice uživaju, i još uvijek premalen broj bolničkih kreveta. Situaciju pogoršava još i to što je priliv bolesnika iz susjednih banovini stalno u porastu, jedno zbog velikog nedostatka bolničkih kreveta kod njih, a drugo zbog povjerenja u naše bolnice." Usprkos znatnih nedostataka i nedovoljnih smještajnih kapaciteta u međuratnom je razdoblju učinjen veliki iskorak u zdravstvenoj zaštiti stanovništva u cjelini i položeni temelji njegovu modernom razvoju.

Godine 1939 na području Banovine Hrvatske djelovale su slijedeće bolnice i lječilišta:⁵⁹Banovinsko lječilište Brestovac za plućnu tuberkulozu na Sljemenu kraj Zagreba sa 140 bolesničkih kreveta za oboljele od tuberkuloze, Banovinsko lječilište za plućne bolesti u Novom Marofu sa 157 bolesničkih kreveta, Banovinsko lječilište u Kraljevici sa 100 bolesničkih kreveta za djecu koja boluju od tuberkuloze kosti i zglobova, Banovinsko lječilište «Strmac-Šumetlica» u planini Psunj za djecu oboljelu od tuberkuloze pluća i drugih organa, imalo je 100 bolesničkih kreveta i organiziranu školsku nastavu. Banovinsko lječilište u Topuskom za razna reumatična oboljenja, Banovinsko dječje oporavilište Lokrum kraj Dubrovnika za slabunjavu djecu sa 200 mjesta, Banovinsko dječje lječilište Lipik sa 140 postelja također za slabunjavu djecu, Banovinsko dječje lječilište

⁵⁹ Godišnjak banske vlasti., n.dj.275 id

u Lipiku sa 140 postelja za tuberkuloznu djecu, Banovinsko oporavilište Sveti križ kod Trogira za djecu oboljelu od malarije, Dječje ljetovalište Martinščica kod Sušaka za slabunjavu djecu. Uz navedene bilo je još nekoliko banovinskih lječilišta pod upravom socijalnog osiguranja: Lječilište Brestovac sa 156 kreveta, Lječilište u Klenovniku sa 200 bolesničkih kreveta, Oporavilište Zagreb na otoku Krku sa 54 kreveta te oporavilište Jadran na otoku Rabu sa 57 kreveta, a banovinska vlast je novčano potpomagala još nekoliko drugih.⁶⁰

U Banovini Hrvatskoj bile su 1939. slijedeće bolnice :

NAZIV USTANOVE	SAVSKA BANOVIINA		PRIMORSKA BANOVIINA		JUGOSLAVIJA
	LIJEČNIKA-	FARMACEUTA	LIJEČNIKA	FARMACEUTA	LIJEČNIKA
	1938				
DRŽAVNE I					
BANOVINSKE	413	24	106	8	
OPĆINSKE	414	8	48	2	
OKRUŽNIH UREDA	157	9	20	0	
BRATINSKE					
BLAGAJNE	10	0	3	0	
OSTALA					
ZDRAV.OSIGURANJA	108	0	8	0	
U DRUGIM					
USTANOVAMA	137	5	44	0	
PRIVATNIH	0	29	0	50	
UKUPNO	939	337	220	60	
DENTISTA	102		18		
OSTALI ZAPOSLENI					
U ZDRAVSTVU					
ZUBNI					
TEHNIČARI	87		11		
MEDICINSKE					
SESTRE	861		150		
ZDRAVSTVENI					
POMOĆNICI	26		8		
LABORANTI I					
KONTROLORI	20		3		
DESINSEKTORI	41		8		
BOLNIČARI	331		45		
BABICE	661		109		
DRUGO OSOBLJE	967		112		

⁶⁰ isto i Statistički godišnjak, n.dj.

UVJETI STANOVANJA

Stanovanje kao pokazatelj životnog standarda stanovništva i socijalnog statusa pojedinaca u hrvatskim pokrajinama pokazuje veliku raznolikost, kako s obzirom na korištenje stambenih prostorija tako i komunalne, saobraćajne i kulturne uvjete života stanovništva u globalu i pojedinaca. Posjedovanje stambenog prostora ovisilo je o materijalnim mogućnostima pojedinaca, a korištenje stambenog prostora moglo je biti dvojako: za vlastite potrebe njegova posjednika ili za iznajmljivanje kao renta za posjednika. Kuće vlasništvo, pogotovo u gradovima, bilo je rašireni oblik stjecanja prihoda u obliku rente pa je broj kuća za iznajmljivanje, manjih i većih, povećavan s prirastom gradskog stanovništva, naročito u međuratnom razdoblju.

U predratnom vremenu bilo je prostorija namijenjenih iznajmljivanju relativno malo, -u pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji bilo ih je 1910. samo 10 posto od svih prostorija za stanovanje, približno 26.000 naprama 258.000 za osobne potrebe. Od tih 26 tisuća, jedna trećina je bila u gradovima, a ostalo po manjim trgovištima i selima. Približno 3,700.000 stanovnika u hrvatskim pokrajinama stanovalo je u vlastitim kućama ili iznajmljenim stanovima. Vlasništva stanova kao posebnih dijelova kuće uglavnom nije bilo. Dapače, u gradovima su građene manje obiteljske kuće oko zona gradskog prostora i tako su nastajala predgrađa, posebno u većim gradovima. Neka od tih predgrađa prerasla su kasnije u samostalne gradove, poput Sušaka kraj Rijeke, ali najčešće su ostala kao rubni gradski pojas, koji se postepeno uklapao u grad kao njegov sastavni dio. Najviše zgrade su bile trokatnice i njih je u Hrvatskoj i

Slavoniji bilo 1910. samo 263 i od tih 248 je bilo namijenjeno stanovanju. Dvokatnica kuća je bilo 1.690, a jednokatnica 31 tisuća te 230 tisuća prizemnih kuća.⁶¹ Takav odnos zgrada po visini i prostoru bio je odraz uglavnom ruralne strukture stanovništva pa su i neki industrijski centri građeni po sistemu grupnih seoskih nastamba za najamne radnike uz tvornice, kao ranije na veleposjedima, s različitim standardom stanovanja. Neka od njih kao na primjer u Borovu selu imala su standard manjih gradskih naselja.

Po namijeni većina je kuća građena za osobno stanovanje gospodara kuće i njegove porodice. Prema popisu iz 1900. u Banovini je bilo 685.000 soba za stanovanje, a deset godina kasnije odnosno 1910. bilo ih je 821 tisuća, što znači da je u tom razdoblju također intenzivirana izgradnja stambenog prostora u pravcu individualnog stanovanja, jer je približno isto toliko bio i prirast stanovništva i djelomičnog restrukturiranja privrede kako u pravcu individualizacije i poljoprivredne proizvodnje i porasta ne agrarnih djelatnosti. To je bio veći intenzitet izgradnje nego u ranijim razdobljima, ali još uvijek je na jednog stanovnika bilo samo 0,1 soba ili su 3,5 osoba jednu sobu. U svakodnevnim uvjetima bilo je znatnih različitosti tih odnosa pa je negdje u jednoj sobi stanovalo i znatno više od navedenog prosjeka, a znatno manje stanovnika koristilo je jednu sobu. Povećanje stambenog prostora u 10 godina za približno 30 posto bio je znatan porast stanogradnje i bio je približno jednak u gradovima i selima. Soba za iznajmljivanje bilo je relativno malo, a veliki broj beskućnika, odnosno onih koji nisu posjedovali stambeni prostor. Na 2,600 tisuća stanovnika bilo je samo 415.000 kućevlasnika.⁶²

⁶¹ isto

⁶² Statistički godišnjak. n.dj

Prema namjeni bilo je 1910. u Banovini slijedeći vlasnički odnos građevina:⁶³

sve zgrade, posebne, seljačke s posebne družinske za		
gospodarskim	gospodarske,	stanovanje,
421.448	353.368	49.998
455	1.554	

S obzirom na vlasničke odnose taj omjer bio slijedeći:

privatnici,	crkve,	općine,	općine,	erari,	erari,	privatna	dionička,	ostali škole,
upravne,	imovne,	vojni,	civilni,	društva,	društva	društva		
415.547	1.806	998	485	278	1.195	153	783	203
Zgrada namijenjenih javnoj upravi								
Ukupno	kotari		gradovi					
bolnice,	60		37			23		
odgojne i obrazovne ustanove			30			6		24
samostana i crkve			71			49		22
kaznionice i zatvori			91					
utočišta i ostale								
dobrotvorne ustanove			29			6	23	
vojarne			372			242		130
svratišta i hoteli			92			50		42
ostali			125			98		27
ukupno			870			552		318

Približno jedan milion stanovnika Banovine bio je bez kuće i posjeda, a među kuće vlasnicima bilo ih je bez posjeda 37.500. Te su relacije

⁶³ isto

odnosa odražavale raspadanje i usitnjavanje zemljišnog posjeda na selu. U ne agrarnoj privredi bili su omjeri još nepovoljniji. Od 257.000 uposlenih i njihovih članova obitelji imalo je samo 17.000 kuću i posjed, 10.000 imalo je kuću bez posjeda, a što je bilo samo približno 10 posto, dok je 225.000, odnosno 90 posto bilo bez kuće. U poljoprivredi je uposlenih bez kuće bilo čak 90 posto u što su ubrojani i članovi domaćinstava.

U Istri je 1910 za svaku kuću za stanovanje pripadalo u prosjeku 6.7 stanovnika, u Dalmaciji 6.4, dakle kao i u Banovini.

U Zagrebu je prema izvještajima Zagrebačke okružne blagajne živjelo u 16.000 stanova 61.000 stanovnika, a u 4.000 stanova čak 21.000 osoba, odnosno u jednoj sobi stanovalo je 4-9 osoba. Samo soba sa štednjakom bilo 3.881 i u njima je stanovalo 10.621 osoba. U jednosobnim stanovima, odnosno u stanu koji se sastojao od sobe i kuhinje, često bez sanitarnih dijelova, kao i dvosobnim, pretrpanost osoba u njima bila je takva da je u nekima u jednoj sobi živjelo od 4-10 ljudi. U takvim previše napučenim stanovima stanovalo je u Zagrebu 47 posto stanovnika. Posljedice su bile zdravstvene takve da je 40-50 posto članova Okružne blagajne umiralo od tuberkuloze, a većina ostalih od zaraznih bolesti i relativno malo od prirodne iznemoglosti uslijed starosti.

Prosječni godišnji prihod od 130-150 kruna po stanovniku u poljoprivredi, a ni u obrtu i industriji nije bio puno veći, zatim 3,6 osoba u prosjeku u jednoj prostoriji, svaki drugi stanovnik stariji od 6 godina nepismen, 0,5 liječnika na 2.000 stanovnika, bio je opći životni standard u kojem se odvijao ekonomski, politički i kulturni život u hrvatskim pokrajinama još i početkom XX stoljeća.

U međuratnom razdoblju uvjeti stanovanja većine stanovnika nisu se bitnije izmijenili u odnosa na predratno razdoblje. Od

1921 do 1931. u Savskoj banovini sagrađeno je 50 tisuća novih kuća, ali je povećan i broj stanovnika i domaćinstava za 80 tisuća, što znači da izgradnja novih kuća nije podmirivala potrebe prirasta stanovnika. U Savskoj banovini jedno domaćinstvo nije pokrivala kuća (bilo je približno 0.8), a svako domaćinstvo je imalo približno 6 članova. U Primorskoj banovini bila je jod veća naseljenost stambenog prostora, iako je smanjen broj članova na jedno domaćinstvo. Dakako to su bili prosječni odnosi, jer su i prostorije, odnosno kuće po veličini, kao i broj osoba u njima bili različiti. Većina stanovnika živjela je u skućenim prostorijama kako u selima tako i u gradovima. Prema statističkim pokazateljima standard stanovanja stanovništva u hrvatskim pokrajinama i u međuratnom razdoblju ostao je približno isti kao i u predratnom. Početkom 30-tih godina opća ekonomska kriza povećana je stanogradnja, jer su to bile i jedine sigurne investicije pa su novčani zavodi dodjeljivali cijelo to desetljeće kredite najviše upravo stanogradnju. Utjecaj ekonomske krize na stanogradnju pokazuje slijedeća tablica iz Izvještaja zagrebačke TOK iz 1933.godine:

Stanovi u novogradnjama

Po broju soba	1930	1931	1932	1933
Od jedne sobe	906	1.169	1.211	524
Od dvije sobe	609	878	884	447
Od tri sobe	220	298	233	161
Od četiri sobe	51	61	74	55
Od pet soba	7	7	17	7
Od šest i više soba	11	9	13	3
Ukupno	1.197	2.432	2.419	1.804

Izgrađeno je najviše jednosobnih stanova, mada su bile veće potrebe za višesobnim stanovima, zato da bi se brže naplatio uloženi kapital. Najam je u odnosu na ulaganje brže i više pogodio isplaćivanju kredita, koji je vraćan kroz najam stanova i pogodio

stjecanju profita u tom poslu.

Sredinom 30-tim godinama povećana je stanogradnja, posebno a gradovima, jer su novčani zavodi odobravali kredite za izgradnju kuća, ali je način distribucije, prostora, visoke cijene stanarina, kojima se otplaćivao kredit i dalje uvjetovali pretrpanost većeg dijela stambenog prostora, posebno u selima i gradskim predgrađima, gdje su živjeli i stanovali uglavnom radnici.

Kakve su bile stambene prilike u hrvatskim zemljama pod kraj 30-tih godina ilustrativno je opisao Rudolf Bičanić u svojoj knjizi «Kako živi narod» u kojoj konstatira: "Teške su to riječi, ali istinite: Tri četvrtine svih Hrvata nemaju vlastiti krevet. Kad se raspravlja o životnom standardu, onda se obično smatra da k neophodnoj potrebi života svakog pojedinca spada u najmanju ruku, barem krevet. To se računa u minimum udobnosti za čovječji život. Pa ipak s gledišta cjelokupnog hrvatskog naroda moramo danas reći da svi oni, koji imaju svoj vlastiti krevet spadaju u privilegirane. Oni su naime tako sretni da imaju dio namještaja, kojeg nema velika većina ostalih naših sunarodnjaka. Dakako nije u svim krajevima bilo jednako, jer je u bogatijim predjelima i kućama u sjevernoj Hrvatskoj posebno Slavoniji, bilo udobnih pernatih kreveta, ali u južnim siromašnih spavalo je na podu po daskama i ponjavama, nagurani u jednoj sobi spavaju ukućani po više njih na jednom krevetu ili bez njega. A reuma, tuberkuloza i druge bolesti od spavanja na tlu? Nema liječnika, a gdje ga ima nema na narod novca da se liječi" u Gradovima je prenaseljenost bila uglavnom u predgrađima u kojima su stanovali radnici. Iako je tog stanovništva u općem broju bio znatno manje njihovi uvjeti stanovanja nisu bili puno bolji od onih u selima. Ponegdje su u jednoj sobi stanari spavali na smjene, odnosno nekoliko ih je koristilo isti krevet u više krevetnoj sobi. Uz neke tvornice izgrađena su radnička naselja po uzoru na takva naselja u industrijskim zemljama, s tipiziranim kućama poput kasarni, ali je većina kuća imala tekuću vodu i sanitarije, mada zajedničke, te električnu rasvjetu, što

seoske kuće nisu imale. U izvještaju socijalne statističke revije Indeks iz 1937. istaknut je taj problem u slijedećim stavovima: »...između radnika i seljaka postoji naj tjesniji korelativitet. Industrijalizirani seljak prelazi iz seljačkog u radnički stan, ako kao radnik ne ostaje u seljačkoj kući...Pošto u selima stanuje 79 posto od ukupnog žiteljstva to nam je dužnost da svagdje gdje to traže interesi narodnog zdravlja, podignemo standard seljačkih stanova na viši nivo... Relativno je u nas problem gradskih radničkih stanova tangiran u mnogo manjem procentu ukupnog žiteljstva...ali po cijeloj zemlji ima po gradovima preko 150.000 ljudi koji žive u stanovima od jedne stambene prostorije, dakle u sobama sa štednjakom, koje su dokazano prenaseljene i većinom nehigijenske.» Svi podatci pokazuju da ni do kraja međuratnog razdoblja nije bitnije poboljšan standard stanovanja većeg dijela stanovništva u hrvatskim pokrajinama.

U nekim industrijskim područjima građene su uz tvornice kuće za stanovanje radnika pa su u nekoliko mjesta uz tvornice sagrađena i manja tvornička naselja s građevinskom infrastrukturom i kasnije su se iz tih naselja razvili i manji gradovi kao na pr. Borovo selo kraj Vukovara u kojem je bila i tvornica obuće Borovo. U tome naselju je izgrađeno vrlo moderno i higijenski planirano naselje sa školom i drugim popratnim sadržajima. Budući da je veći dio industrijskih pogona pa i tvornica bio smještan po pokrajinskim područjima, jer je industrija bila uglavnom sirovinska pa su i u tim industrijama uglavnom radili proletarizirani seljaci, koji su stanovali po okolnim selima i u tvornici tražili dodatnu zaradu. Taj sloj poluseljačkog polu radničkog proletariziranog seljaka opisao je istaknuti suvremeni sociolog i urednik prvog socijalnog časopisa Artur Benko u članku «Radnički i seljački stanovi» 1937 slijedeće:» Pošto u selima stanuje 78.9 posto od ukupnog žiteljstva, to nam je dužnost da svagdje gdje to traže interesi narodnog zdravlja podignemo standard na viši nivo.» Prema podacima iz te revije u gradovima je živjelo približno 150.000 stanovnika- industrijskih radnika i stanovali su najviše u stanovima od jedne prostorije sobe sa štednjakom. Ipak je istaknuto da isti problemi, iako u manjem postotku, postoje i u drugim evropskim državama u

kojima u gradovima živi 13-40 posto radništva pa je problem radničkog stanovanja pokrenut kao pokret za poboljšanje radničkog stanovanja. U tu svrhu javlja se i nastojanje u urbanizmu i arhitekturi za izgradnjom posebnih urbanih cjelina radničkih ili tzv. Općinskih stanova pa i cijelih predgrađa uz tvornice. Pri tome je u arhitekturi tih stanova podijeljena kuhinja od spavaonica, ponegdje i s posebnim dnevnim boravkom, najčešće za tvorničke i općinske činovnike, i što je bilo posebno važno ograđeni i uređeni sanitarni prostori. U kućama su uređeni vodovodi sa tekućom vodom, šesto i zajednički za sve stanare u kućama, koje su bile građene sa nekoliko stanova. Sva su ta nastojanja kao i druga u poboljšanju standarda radništva, a time i cjelokupnog stanovništva, djelomice zaustavljena početkom 30-tih godina u vrijeme gospodarske krize. Ponešto je izgradnja radničkih naselja nastavljena sredinom tog desetljeća, ali je zaustavljena, jer je drugi svjetski rat onemogućio dalje ta nastojanja.